

АБДУЛЛА
ҶАҶҶОР

САРОБ

XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ

**АВДУЛЛА
ЌАҲҲОР**

САРОБ

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1995

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Ислом Шогуломов (ҳайъат раиси), Бобур Алимов (ҳайъат раиси уринбосари), Музаффар Аъламов, Саид Аҳмад, Аҳрор Аҳмедов, Машраб Бобоев, Наим Каримов, Тоҳир Малик, Омон Мухтор, Умарали Норматов, Анвар Обиджон, Шухрат Ризаев, Нозир Фозилов, Шукр Холмирзаев, Барнобек Эшпулатов (ҳайъат котиби), Бегали Қосимов, Уткир Ҳошимов.

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир
Машраб БОБОЕВ

Қаҳҳор, Абдулла.

Сароб: Роман.—Т.:«Шарқ» НМК Бош таҳририяти,
1995. — 240 б. — (XX аср узбек романи).

Уз2

© «Шарқ» наприет-матбаа
концернининг
Бош таҳририяти.
1995

БИРИНЧИ БҮЛИМ

1

Қиз эшик олдига юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарەқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди: эшик оёғининг учига тегиб қопчигандан сўнг четланиб, ичкаридан чиққан йигитга йул берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ухшар эди. У эшик ёнида паришон турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин унғайсизлана-унғайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Уртоқ, — деди залнинг муюлишида унинг кетидан етиб бориб, — сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат кутгандай, қулидаги қоғозларини толстовкасининг чўнтагига солиб:

— Мен... — деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими муъжиза-ку, нега менинг отимни билди, нега яна узини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулогимга Саидий бўлиб кирибди, — деди ва чўнтагига солган қоғозларини яна қулига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишидай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди. Саидий афв сўрагандан кейингина кузи очилди; шундан сўнг, худди биров: «Э, ул-а шунақа,

чиройли йигитни курсанг юрагинг тутдай тукилади», деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қаради.

Саидий ҳам бу уйдан иши унгламай чиққан, қизнинг ҳам иши унгишига кузи етмагани иккаласини бири-биридан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам куприк бўлиб тушди. Қиз Саидийдан уз ишига доир куп маълумотлар умидвор, аммо сурамасди. Саидий эса ундан нима умидвор эканини узи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламини бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Саидий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси туғрисида гап очди. Қиз унинг сўзига узи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Саидийнинг сўзини эшитиб бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Саидий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари Саидийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Саидийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Саидий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшитиб, «бундай булса уқимайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тонди. Унинг эндиги фикри қандай булса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди муъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга чақириб турган шу қизга ҳамдард булиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташламай, эшик томон йуналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Саидийга қаради; чап қулини пукиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кирайми, а? Кетмай туринг...

Қиз бу сўзни уйламасдан айтди.

Саидий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Саидий қулини орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқашининг куз олдидан, майин товуши қулоғидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, уша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Саидийнинг хаёли патдай тузиди.

— Вой улай... — деди қиз, — мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало хужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Кизнинг иши унмаган эди. Бу узидан ҳам кўра Саидийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Саидийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина булиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан утмасланган зехни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз унғайсизланар, худди биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Узи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткаш-номеҳнаткаш деб халқни ажратгани нимаси! Балого учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирқачейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Узларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди; тикилинч, говур, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очик ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай булган эмас.

Қиз залнинг ичкарасига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунун ҳам масхара бўлди шекилли...

Саидий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма туққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқишди. Эшик олдидаги цемент пиллапоянинг усти, анҳор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун боғ турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Дарахтларнинг шоҳида, ерда халта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда утирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Саидий паркдан утиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қиз унга кўз қирини ташлаб.

— Мен албатта уқийман, — деди Саидий ва журттага қизнинг қитиғига тегди, — сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кутарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида утириб дарс эшитаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи булиб, унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус куздан йуқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус куздан йуқолгандан сунг дупписини кутариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамхужраси Эҳсон тор ва дим уйда куйлакчан, димиқиб утириб китоб уқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг турига қуйилган кенг еғоч каравотга узини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, урнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнақдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йулдан чарчаб келгандай қулларини осилтирган, букчайган ҳолда утирар эди.

— Саид баттоли гози, — деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб, — нима булди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йуқдай, уйнинг бурчагига қараб уйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий узича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзини юқорига кутарди. Саидий эслатмоқчи булган утмиш куз олдидан утди; у билан бир партада утириб урганган шарқийлари кулогига эшитилиб кетди:

Туркистоннинг доғлари вор,
На гузалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дуст эди, бу дустлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар куни кечқурун кучалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасини куриб утар, баъзан кечалари келиб дамини ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси

машина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи булиб, анчагина темирчиларни туплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлады-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон булди ва узини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок булди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ушанда биз ёш эдик, — деди Саидий узоққа қарагандай кузларини қисиб, — аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунардик. Энди шундай эмас деб қурқаман...

— Келинг, қуйинг, аввал айтинг, — деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб, — нима булди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи булиб ишора қилди ва чүзилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмайд урнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул булди.

— Сизда яна бир одат бор, — деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб, — сиз ўтган-кетгандан сузламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва урта таҳсилни тамом қилгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул булишим керак... Йўқ, Саидий, тугриси-ни айтинг, нима булди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор булганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ булишини ҳозир айтолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, урта буйли, хушқомат қизлар купроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда булган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шун билсам, балки дилимдагини англата олмасликдан бунча қурқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам, «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сузлашиб келар эди. Саидий худди буюрган овқати ёқмаган касалдай,

афтини буруштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни умуман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сурашди-да, бурнини жийириб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми узинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни кучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита урин бор, шунинг биттаси сеники булиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечирар экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Саидий эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кўтариб Шарифга кузи тушди ва гўе келганини билмагандай:

— Э, келинг... — деди ва кўзини ишқаб урнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади! — деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, югурганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қасрдан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Саидий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — узининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кўтариб кўришди-да кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса

поччанг йуқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ургилай...»

Саидий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Саидийнинг ўқишга кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитиғига тегадиган бўлди. Гап купая-купая охири Саидийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Саидий илгари муаллимлик қилиб куп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кутара мол оладиган харидорига қилгандай муомала қилар эди: овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унга ўқиш фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Муҳаммаджараб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Саидийга куп мол-дунё, яхши хотин, уй-рузғор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сузлар эди. Саидийнинг ҳам шундай маишатга кунгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни курганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келади-ган маишатларнинг ҳаммаси кузига купик булиб қури-нар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Саидий қўлтиғига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёзди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Саидийнинг қўйнига қўл солди, булмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дуконини ёпиб, патентини топширди, кичкинагина, қуримсиз дукон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дуконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодиқий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида тирикчилик қиладиган дукондор гўмон қилар эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Саидийни бебошлик, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг куп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида

Саидийнинг обруйи кетди, илгари курганда таъзим қиладиганлар энди уларини курмаганга солиб ута бошлади.

Саидийнинг таниш-билишлари, ёр-журалари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар орттирди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада узини мусофирдай сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сим билан боғлаётиб, — ёшлик тошқин сув, суғоралиган экиннингизни суғориб қолмасангиз утиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақиға жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганлигингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қушилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфёъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон урганибсиз. Одамга қушилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона булаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдиға кетаётган ёш боладай югурар, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалға кўп одам чиқди. Поезд жунаб кетгунча Саидий ўлиб булди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон булса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бириға айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиш йулини кузлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун хужраға Шафрин келди. У елгиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб утиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан урнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат булиб қолмадингизми? — деди Шафрин. — Хусусан яқин уртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон кўришини Шафрин хаёлиға ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг фёэли шу», деб қўя қолар эди.

Саидий афтини буруштириб узини касалликка сол-

ди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссиғингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини бурушгириб.

Шафрин доктор туғрисида оғиз очган эди. Саидий шошиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сюзини қисқа қилди.

Шундан сунг жимлик чўкди. Саидий кузини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам буладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Саидий е зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан утирарди.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон тугдирган яқинлик иплари узила бошлади. Саидий буни билар ва шу ишларнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келганда ҳам кўп утирмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ун беш кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қаддам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига гов булганларга голиб ҳам келди. Унинг стипендияга утишида ҳам жанжал бўлди. Бу туғрида ҳам марказдан қоғоз олиб келишга туғри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир гурӯпада утирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарида кўпол, минг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Ўзларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишда кучсизлик

қилади. Партия, комсомол ячайкаси кучли студентларни буларга бириктирарди. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз, — деди у, Саидий «тунгак» деб ном қўйган бир йигитга, — бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Буни декрет билан соддалаштириб бўлмайди!

Эътироз билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан учди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни раб-факда ўқийдиган қўпол, йўгон гавдали, новча бир шах-тёрга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичидан гижинар эди.

«Тунгак» билан профессор ўртасида утган бу гап бутун университетга доврўқ бўлди. Бу — ут теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сунгандай кўздан йўқолар, аммо зур бир портлаш бўлиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жумҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, нақазлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очилди, сунгра конференцияда гапирилди, бир неча газеталарда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кутарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар туғрисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида купинча иккаласи бир жойда утириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон урнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қачон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айтади-

ган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам дадил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кутарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саидий ҳам тухтади. Унинг юзи ташқарига угирилган булса ҳам, кузининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зехн солар эди. Мунисхон бир нарса сўрамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кузи кузига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кузини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапни ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Хайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир куни уйда чақчақлашиб утирсанг, шамол куни ухласанг...

Саидий боши билан «шуни айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўприкдан ўтди, аммо йўлгага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб буларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан тамом умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни кучоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу куни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови утириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар купайган сайин Мунисхон узини кучсиз ҳис қилар ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиролмайди.

Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёр-

лаш учун кечкурунлари факультетга келишга тўғри келди. Мунистон ваъда берган вақтида келмай қолмайди, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан қўрқади. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганда ҳам тарк қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чузилиб, Саидий Мунистонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Камқатнов — хилват кўчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида суяк ғажиб ётган катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Мунистон Саидийнинг биллагидан маҳкам ушлаб, узини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Мунистонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кузидан йўқолди. Мунистон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг кучоғига тушган экан, тасодифда Саидийнинг кучоғи билан ер ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозир-чи! Ҳозир Мунистон итдан қанча қўрқса ҳам Саидийнинг ўрнида булак киши булганда унинг биллагидан бундай ушлаши гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридаги эшикка кириб кетди. Мунистон кулиб юборди.

— Улгур ўзидан қўрққан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ҳушига келди.

— Шу итнинг ақли булса ҳозир юзта узига ухшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ураб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қўрқаман, — деди Мунистон ва унг еқдаги тор кучага бурилиб, қулини кутарди.

— Ҳу ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сураб эдим.

— Нега?

— Энди... сураб эдим-да.

— Ёмон экансиз-а... — деди Мунистон курсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қоронғилликка кириб куздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янгидан-янги манзаралар вужудга келтириб утар эди. Мунистон билан бирга дарс тайёрлаб ўқазилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга ўз ихтиёри билан

жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Муни-
хон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч қузига қуринманг. Акамнинг
айтгани рост: «Узингни ҳеч нарса билмаган, кўпчилик-
нинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг
қулоғинг тинч бўлади», деган эди. Рост. Сизнинг ода-
тингиз ёмон — биров бир нарса сўраса ўзингизни
билмасликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Энди
дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, биров
халал бермайдиган, студентларнинг қуздан узоқ жой
булса яхши булар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча...
бизники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари
кўп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Муниҳоннинг назарида, Саидий нимаси биландир
бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У
ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушунади ва
киши қандай кайфиятда булса шунга муносиб муомала
қилади. Шунинг учун Муниҳон унга булган муносаба-
тини холис, бегараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ
туюлса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамма-
нинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим келганда
ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват
бурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун
илгари бир қўзғалиб яна босилган «бошқа бирон муво-
фиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Муниҳон
шу тўғрида гапирса Саидийнинг қўз олдига ўзининг
ҳужраси келарди. Муниҳон истаган мувофиқ жой бун-
дан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳужрамга
борармиди», деган андишага бориб, таклиф қилолмас
эди.

Бир куни, буш гумон қилинган аудитория банд бўлиб
чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришни
билмай танг бўлинганда, Саидий беихтиёр ўзининг
ҳужрасини эслатиб юборди. Муниҳон майда урилган
сочининг учини уйлаб уйланар экан, Саидий шамнинг
алангасидай бўлиб қолди: Муниҳоннинг ҳар бир ҳара-
катидан эсган шабада уни тебратар, агар шу онда у
«йўқ», деб юборса, уни абадий сундирар эди. Муниҳон
бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий узидаги ҳаяжонни товушидан билдириб
қуймаслик учун бош чайқади. Муниҳон яна сочининг
учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин узини босиб
олди-да:

БИБЛИО

Ташқор

31279-

БАДИИЙ АДАБИЯТ

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Хужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир уртоғим бор эди, уша кетгандан бери хужрага қарамайман.

Саидий утиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қуйиш керакми, ё чой қуйсам буни узим билан тенглашгирган, кукдаги фариштани ерга туширган буламанми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни курибди, аммо шуни ҳал қилиб қуйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Мунисхон фаҳмлаб «раҳмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва ургуларини жойига қуйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Мунисхон қозикқа пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб узида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кукдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қулидан келадиган, кучга тулиб-тошган бу йигит унинг кукига кутарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Мунисхондан узоқ утириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун бўлгани учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари утаётганда Саидий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Мунисхон китобни варақлаб куриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориш учун урнидан турган Саидий яна утириб китобни олганда, Мунисхон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Мунисхон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сузларга тили келишмайди. Шундай сузлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хижолат тортган Мунисхон уша сузни йўқотиб қуйди.

— Тухтанг, тухтанг, мана, — деди Саидий унинг қулини маҳкам ушлаб.

Мунисхон қулини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб узини жиддий уйлаёт-

ганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Булди, майли, — деди Муниҳон қулини тортиб олиб ва гуё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтож бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига утириб, узини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулоғига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди, — деб ўқиди Муниҳон охириги жумлани ва китобни нарига суриб, Саидийга қаради, — улай агар, шу охириги саҳифадан ҳеч нарса тушунмадингиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охириги саҳифа жунроқ ёзилган экан.

— Хуп, охириги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Муниҳон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтагидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан урнидан турди-да, нари-бери юрди. Муниҳон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кучирайтиб пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тиндирад экан-да! Эҳтиёт булинг, узингизни бирон нарсага уриб олманг тагин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, кўнгироқ сочларини чангаллади.

Бир-биридан фарқсиз утган кўнларнинг бу икки вужуд ҳаётида туғдирган янгилиги шу булдики, Муниҳоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кўнларини Саидий изтиробда утказар эди. Муниҳон келмайди, узи йўқлаб боради деса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир кўни китоб магазинида узининг ҳаммактаби Жамол Каримийни учратди. Жамол йўгонлашган, ссмирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазини-

нинг хужайинидай мағрур қадам ташлаб айланиб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини кўриб, Саидий яқинига боргани ийманди, кўриб қўл узатганидагина сўрашди.

— Ҳмм,— деди Жамол Каримий қўлидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллашиб, — уқиегибман денг. Қачон мулла буласиз?

Саидий унинг олдида узини жуда оёқ остида қолган сездди.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишда.

— Менинг муайян урним йўқ. Узингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қўйишади. Газетада адабий булимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиққан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тикиб қўйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож йўқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким уз исмиمنى айтмайди. «Улфат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини уқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ухшаш киши, деб ўйламаган эди.

— Пайшанба куни соат бешда маориф уйда мажлис булади, — деди Улфат хайрлашаётиб, — келинг, гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади. Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдингиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида куп шеърлар ёзган, буларнинг купчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди.

Уша куни Саидий узида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсисини алоҳида диққат билан ўқиди: купчилиги ёқмади, аммо шундай булса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилолмас эди. Шу кечаси у қандайдир ҳаёлга бориб иккита шеър ёзди.

Саидий пайшанба куни кучқурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Жамол Каримий олдинги қаторда утирар, нақшли йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб ёнидаги узидан серсавлат, ўрта ёшлардаги бир

кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йугон гавдали нотик — узининг урта мактабдаги мураббийси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида узининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сүзидан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарар эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Узингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафкурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафкуравий соғломми, бўлди!

У утиргандан кейин йугон гавдали, кенг елкали, қорачадан келган бир йигит сўз сўради. Зал говур булиб кетди. Купчилик унга сўз берилишини талаб қилар, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда утирганлардан бири туриб, масалани эътирозга урин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дуппослаб кетди:

— Шоирни узига муносиб кучга эга булган одам танқид қилса алам қилмайди. Турт чақалик қиммати булмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали уқинг, мулла булинг...

Зал говур булиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоғи қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина уша санъатнинг вакили булавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қулида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Саидий ҳамон утирар эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кузи билан салом бериб, утиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига утирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур булган бир неча киши ураб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бировнинг ош еганига қараб турган очлардай, мултиллашиб утирарди. Қаердандир Жамол Каримий пайдо булиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гуё куп мол билан келган ва кунглига ёқадиган кишиларга арзонроқ нархда мол бера оладиган катта савдогар, унинг атрофини ураб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дукондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишга,

ундан арзонроқ мол олиб, кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўғри, бир гапни айтиб кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди. Саидий бу ерга келганига пушаймон бўлиб чиқиб кетди.

VII

Саидий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почтахонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни куриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кутарган ва икки учини бир қули билан ияги остидан ушлаган ҳолда бировни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сўрашгани кул узатиб, — шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган экансиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зерикиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Уйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ булар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Саидий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига утирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Саидийнинг қайси кун иъзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қўл узатганда Саидий «қўлёзмага қўл узатаётир», деб бир ирғиб тушди; кейин қўлёмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай утказётганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сузлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Каримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Саидийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир ўзи ёлғиз булса бошини деворга уриб, ёш боладай хўнграб йиғлашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Мунисхон, бундоқ одамлар писанд

эмас, дегандай, — бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йигит... Акамнинг улфати. Узининг тахаллуси ҳам «Улфат».

Мунисхон билагидаги олтин соатга қараб урнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Мунисхонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тонг отгунча утириб қайси куни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб уша журнал редакциясига юборди. Бу Мунисхоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўздан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак. Акам командировкада... — деди Мунисхон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гангидики, Мунисхоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизникида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қули билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тугри, Саидий куп вақт элтиб қуйганда жун бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк булса-да, занжир қоқишга тугри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига ушар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира куз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи булганида фақат бир туманликнигина кўрар эди. Ким билади бу туманликнинг ичида қандай сирлар бор. Мунисхон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кучқурун борганида эшик олдида Саидийни биров қарши олиб, йулакка киргизиб юборди. Йулакдан утиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услубида солинган бир бино турар эди. Ута кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, урта эшик очилди ва Мунисхоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамни мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишда кундоши билан рақобатлашган келинчақдай абжирлик билан Саидийнинг қулидан

пальтосини олиб, қозикқа илди ва ушандай ширин сузлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан утиб, уйга кирди. Мунисхон енгил кийимда, узун ва йўгон йўгон икки кокилини бошига ураган, унинг устидан оқ тагдузи дуппи кўришиб турар эди. У Саидийни духоба қопланган юмшоқ креслога ўтқазиб, узи ҳам ушандай креслолардан бирига утирди-да, нафас утмай урнидан турди ва нопормон чирогини учираиб рангсизини ёқди. Уйнинг манзараси узгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо уйнинг хилватлиги йўқолгандай булди. Уй қоронғироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра узига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир кучоқ китоб келтириб уртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз ўқиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қочиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишдан кейин.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суянчигига суяб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарар экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа куп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон. — Роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқавермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Кишини шундай ҳайратлантирадики, буни эшитганда улик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити ургатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Ўзиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан урмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

Кейин Мунисхон жавонлардан бирини очиб, унинг юқоридаги қаватидан бир туп сурат олди; ҳамма суратларни тупича тескари қуйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўрган берай, баъзиларини эса айнима суратдай яширар, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана, — деди Мунисхон бир суратни узатиб, — бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ургатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исхоқ афанди-ку! Бунн биламан. Урта мактабда уқиб юрганимда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам куп гаплари эсимдан чиқмайди.

Муниسخоннинг ранги учди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Мусиқа... Акам хушламади. Кейин қаёққа кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Муниسخон югурганича чиқиб, серсавлат бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Муниسخон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ, -- деди.

Йигит маст кўринар эди. Муниسخон Саидий билан танишгирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Утирар эдим, аммо эшикда одам бор, — деди у эшикка томон бурилиб, — бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб кириг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Муниسخон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маст экан, унча қистамадим. Узи яхши йигит. Сизни яқиндан таништирмақчи эдим. Акамнинг жонажон уртоқларидан биттаси.

Муниسخон унутган бир нарсасини хотирламақчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деёлмай турибсиз-а? — деди Саидий кулиб.

— Йўууқ... Вой, галатисиз-а...

Саидий урнидан турди.

IX

Қиш қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, бурунни ачиштириб, куздан ёш чиқарадиган изгиринларига куниктира-куниктира келган бўлса, шундай секинлик, ушандай куниктириш билан чиқиб кетди. Дарахтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кутарилган чангни узига қўндиришни истамагандай, кучсизгина эсган шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дарахтларда, деворлар устида, бир-бирини қўвлашади. Осмон кум-кук. Унда-бунда сузиб юрган оқ булут

парчалари гуё қишдан қолган хиралик-ғуборни артиб юргандай.

Бу баҳор Муниسخонни ҳам ёзнинг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сунгги чоқларда таҳлил қилишни истамагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига куниктирар эди. Унинг уйлагиси келмайди. Оқим узини қаёққа олиб кетаётганлиги туғрисида узига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга унғайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм булмаган кийимни кийиб энг гавжум кучада юришдай куринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай булар эди. Сунгги ойлар ичида гуё бу кийим ҳаммага расм булиб, бундан сунг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай булди. У қишнинг оғир кийимларини қачон, қайси куни ташлаб энгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга уралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз узигина эмас, бошқа студентлар ҳам кункишди. Муниسخонга шайдо булиб, шиша ичидаги гушт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Муниسخоннинг Саидий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган булди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган булди. Саидий Муниسخонни узининг кузидай эҳтиёт қилар, унга бор-йўгини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Муниسخон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз угира оламан», деб қарарди, лекин шундай булса ҳам Саидийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини курса чеҳраси бузилар эди.

Имтиҳон айна қизиган кунлар эди. Иккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Муниسخон одамларнинг гийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг буйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ була олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи булсак — гийбат, фитна... ҳақорат...

Саидий китобни қуйиб ёнбошлади ва узоқ уқишдан толган кузларини етти-саккиз саржин пастда, куёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, купикланиб оқаётган сувга, сунгра кум-кук дарахтлар ичига кумилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ

оралигига ташлади. Тез жавоб була бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, бегараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай, бай, бай... бирам кўнгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, узи тўғрисида турли-турли фикрлар тугдиради. Ҳарҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимизда уша эскиликнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Уйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қуй, соат бешгача ўқиб тамом қилишни айт. Соат беш булиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиш бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Саидийнинг кўз олдидан ута бошлади. Яна Мунисхон майса устига ёйилган оппоқ рўйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўх уйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёлини ҳар томон сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У усган баҳорнинг кўнлари узун, усган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У усган боғ тинч, холи; асалариларнинг гўнгиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қўшларнинг сайрашигина унинг сукунاتини бузар эди. Боғнинг уртаси — ҳовуз буйига солинган шийпоннинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, отаси шийпонда ётган ёки уз приказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб утирган буларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ураган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулойим, сермулозимат, сертаъзим, ширинсўз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айланиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармо-

ғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай булса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ушандай турмуш, ушандай кишиларнинг йуқ булиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, куп йиллар керак булар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йуқолди. Магазин куйди. Отаси улди. Катта акаси домдараксиз йуқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган булса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши куз олдига келиб, Муниسخоннинг кузи жиққа ёшга тўлди.

Муниسخон уша вақтда ҳам ҳозир утирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Уйилиб хасхашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгрибутри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб унда-бунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчақлар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тунука парчалари, шохларига алам боғланган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қутир сағаналар, ухшовсиз усган буталар, худди шу ернинг узи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дарахтлар, гулларнинг гашти йуқ. Муниسخон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қутир сағанаси ортиқроқ, гузалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кузига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез киприк қоқиб ёшини ютдида, ихтиёрсиз хурсиниб яшириқча уф тортди. Саидий уқиганда Муниسخоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Муниسخонга қараб уни гамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йуқ. Сўнгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил пиеда юриб, фил миниб, от уйнатсам,
Ажал уйинчи бўлиб бир кун қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратсаю, ажалга мот қилдирса телбалик булади, Муниسخон. Сен олам борича яшайсан...

— Йуқ, ҳар бир бошланишнинг охири булади. Тугилмасам улмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Муниسخон. Шунга иқроп булсанг

бас, абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқроф.

— Сен-чи?

— Ундай савол бериб бўлмайди. Якка иқроф бўлишнинг маъноси йўқ.

— Албатта!

— Икковимиз иқроф бўлайлик, бўлмаса...

Эндигина эмас, Муниسخон ўзини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез купиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очикроқ бўлди. Шундай бўлдики, Муниسخон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Муниسخоннинг шундай шўхликларига яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича узини тутарди: «Сузига яраша жавоб қилсам, балки мендан шуни кутмаган бўлар ва кунгли қолар», деб уйларди.

Муниسخон одатдагича гапни бошқа еққа бурди: эркаланиб, ҳозир кунгли гўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой буйига тушиб кетди ва еш ўрикнинг шохини эгиб гўра тера бошлади. Муниسخон жар буйида унга қараб турар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шекилли, қулингга эҳтиёт бул!.. Булди, иккита булса бас...

Муниسخон гуллар ёнидан утиб бориб жойига ёнбошлади. Анчадан кейин Саидий ёнбағирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч гўра узатиб, — шуни зурга топдим, сийрак...

Муниسخон севина-севина гўраларни олди-да, егани кузи қиймай, биттасини лабиға теккизди. Саидий ўрнига ўтираётди, китобнинг устида қизил гул гунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сулиганда кукрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Муниسخон, гўрани карсиллатиб чайнаб кулиб.

Саидий «Муниسخон иккинчи мартаба сўз ташлаётир, мендан сузига яраша жавоб талаб қилаётирми?» деб ўйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сулади, секин-секин гузаллигини йўқотади, кексара борадиган кунгилга ҳеч қачон сулган бўлиб кўринмайди. Гулда сира гузаллик қолмаса, кунгилда ҳам гузалликка талаб йўқолган булади. Демак, гул билан кунгил уз умрини баравар тамом қилган булади.

Саидий яна сузлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса, — деди атрофга қараб, — шу биноларнинг ҳаммасици ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд пахса девор урдирар эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирар эдим...

Саидий Мунисхоннинг ҳалиги сузига муваффақиятли жавоб қилганидан сунг яна ўшандай сузлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганинда ҳам уша шийпонда узинг пойгаҳда утириб, турда ёнбошлаб ётган амирингга чой қуйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Саидий «не, ана гапирмоқчи» деб уйлади.

— Борди-ю, арзимаса, турга сени утқизса-чи?

— Унинг гапти йуқ!

— Башарти?

— Сен шундай қилармидинг?

Саидий бир оғиз ҳам суз айтолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турар эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Саидий баланд ердан боғни билан тушгандай кузига юлдузлар куринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Унгайсиз жимлик ҳукм сурди. Гириллаб турган шабада очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учуриб кетди.

X

Ёзги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Саидий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган сри, сузлашадиган кишиси йуқ; куни буйи ҳужрасида утириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини уқиш ва ҳикоя ёзиш билан вақтини утказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини уша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга булиб, асарларини тақдим қиларди: талантили шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сунггисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охириги саҳифада «босилмайди» сузи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки узи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган суз бошқа яна йигирмалаб исмларга уланар эди.

У узини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кута-риш учун жуда кўп китоблар уқиди, бир неча ой ичида

икки юздан ортиқ бадий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди; булардан купини ўқиган, қолганларини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналнинг охириги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан куравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йўли тўғри эканига шубҳалана бошлади. Бир куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган уйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гонорарсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон уша, сира узгармайдиган қуйма жавоб чиқишда давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига қираман, деб ўзини қийнаб қўйди, ёз бўйи ҳеч қасрда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парку ёстиққа-ча бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкаси-дан қўрқади, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини курсатмади; яқинда келдим, дёлмайди, чунки у вақтда ячейка қасрда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Муниҳондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озиб кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Муниҳондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиктирар эди: «... Сен, бадий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат топасан, деган эдинг. Қрим манзараларини кўриб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгилади, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Муниҳонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтаҳонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди узидан йигирма ёш кичик бола билан сурашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапириб турди. Сўнгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қасрга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар

ёзмоқчи экани туғрисида сузлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, хужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кунди.

Саидийни гам босди: буни нима билан меҳмон қилади? Хужрада қора нондан булак нарса йуқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қилолмасди. Аммо хужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам туғри уқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... уқигандирсиз? — деди Саидий тутилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан ўз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «булмаса қандай қилиб шоир булдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сурагани уялди.

— Хужрангиз кўп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайди. Шулар булса хўп ишлашлик хужра булади. Этажерка менда бор. Берсам булади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичида ва кулиб қўйди.

— Давлат нашристида икки юз етмиш бир сўм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба кунни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман, шу кўп бемаза қилаётир-да. Ўттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ун тўққиз сўмини ол, чоршанба кунни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Ўзингда йуқ — оламда йуқ. Муҳаррирдан сураган эдим, унда ҳам йуқ экан, бечора хижолат булди. Ҳар кимдан сурайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йуқ, кампирга рўпара булгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йу... йуқ...

— Йуқ, бемалол. Менда ун уч сўм бор. Икки сўми менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба кунни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгги пулидан ун бир сўмини олди ва ярим чақаси булмаган буш чўнтагига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сўмни Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунғача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обрўси олдида арзимаган ўн бир сўмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ушанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни куриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қуйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бушаттириб қуйганман... Оббо... сизга ёлгончи булдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, ўз урнига утириб, — баччагар ичиб, бир жойда учиб қолдимиз?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам биров сўраганда бериб қуйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Атттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бировга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ун уч ё ун тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йиғласа! Сизчи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вақтингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гуё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қўлларини қутарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Аббатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди. Сизга ҳам бўлади... Нима дедингиз? Унанг, хўп денг! Мунисхонни танир экансиз?..

Саидий хайрлашиб чиқди. У йулда шаҳар кутубхонаси эшиги олдида турган Шафринни узоқдан куриб қолди. Шафрин билан куришишни истамас эди, кучанинг нариги юзига утди. Шафрин уни куриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кузига касал куринди, хужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кучага чиқиб харид қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Бирикки пиёла чой ичинг, нон енг, булмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос.

Шафрин кечкурунғача утириб, Саидийнинг университетда турт ойлик пули бор эканини билди; кечкурун қоронғи тушгандан сўнг хужрани йиғиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, огирлашди.

У бош томонида, дераза тоқчасида турган китобни олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очиши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, — қачон қўйган эканман?!» Китобнинг иккинчи варағидан яна уч сўм тушди. Саидий ирғиб уридан турди. «Шафрин!» деди қичқириб ва узидан-узи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача узининг Шафринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қули билан юзини гижимлади.

У серсаватлат, серпул шоир кечкурун ҳам келмади. Орадан турт кун утгандан кейин Шафрин яна келди. Бу турт кун ичида Саидий хийла жонланиб қолган эди. У Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гуё афв сурар эди. Шафрин узини гулликка солди, узоқ утирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сўмни санаб қўйиб, уридан турди.

— Стипендиянғиз, кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта утгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада езган эди. Саидий ун бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ез бўйи уриниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ураб олган. Булар бир-бирига киришган темир халқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу халқалардан

бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қулидан келмас, махсус йул билан булардан биронтасини эритиб, қултиғи остида утиб кетиш мумкин эди.

XI

Каламуш билан кумир конида буладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан қуз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жун бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирар эди.

Салимхон синглиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, уз тили билан айтганда «ахлоқсизликдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг узаро муомалаларини уз кузи билан бир кўришга жазм қилди, аммо узининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирмас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиларли ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб утиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ун қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат боши билан курагигина куринар эди. Иккови нима туғридадир сузлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қулига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минути ташқи эшикни гижирлатмасдан очишга сарф қилди. Йулакда узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сунг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йулакка кирди ва урта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат суради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб утирар эди, Мунисхон урнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо

Салимхон етиб келиб қули билан «қузғолманг» деб ишора қилди ва қул бериб самимий қуришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тароғини пуфлаб, — шунча қуришни орзу қиламан, ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, уқишлардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош бармогининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасират-масликка, узи билан тенг қуриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто, узини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини орттирар эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг тугтан йули тугриларида куп суроқлар берди. Салимхон узини паст олгандан сунг Саидий тилга кирди. Бир соат утар-утмас, икки орадаги бегоналик чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл булса ҳам обрўйи, улугсифатлиги ҳарҳолда озми-кўпми тортинишга мажбур қилар эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бошланғич ва урта таҳсил олган ерлари, муаллимларини суради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-ажлодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кўрсатганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя қурққан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон устидан оғир бир юк тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун-губоридан кунглини поклашга шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, ака? — деди ва акасининг кузига қаради.

Салимхон талмовсиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа, ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сунгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош иргитди ва унинг улими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни секин-секин дингиллатиб утирган Мунисхон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сунг аввал акаси, сунгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Уз жойингиз, — деди Салимхон Саидий кетишга қузғалганда, — мана энди, бир қурган таниш, икки қурган билиш... Биз бир қуришганда дўстлашдик... Му-

нисхон сиздан хурсанд. Сизлар уқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб тулинг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, утиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўроқларингизни ҳам олиб келинг.

Саидий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чехраси очиқ эди. У икки қўлини қуймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Муниҳон китобларини йиғиштираётди, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида сўз бўлди?

Муниҳон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига угирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди, — деди Муниҳон, акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, булмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Саидийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқади-ган одамдай хотиржам ухдай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узунроқ туюлди.

ХII

Сўнги ҳафталар давомида Салимхон Саидийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто, Муниҳоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келганда, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, бунга эса Муниҳон оқизмай-томизмай Саидийга еттизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп писанда қилар эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар

билан келолмаслигини билдирарди. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат утиришни мулжаллаган одам кечаси соат ун биргача утирди. У келганда Муниҳон йўқ эди. Қаёққа кетганини сурагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Муниҳон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Муниҳондан бошқа яна бир восита тугилди. Бу восита ургимчакнинг туридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг узи ҳам билмас эди. Бу нима эканини уша кечаси ҳужрасига бориб курпага кирганидагина пайкагандай бўлди: Салимхон узининг обруйи, улуг сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кунглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қулини чўзади; маданиятни севади, ўзбек халқидан доҳийлар чиқишини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гуё ўта куради. Хусусан шу сунггиси ўша ипнинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сунгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордиғини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни буйи ва кечалари билан булган суҳбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кумирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта булгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Туқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Туқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни узининг дўсти — тараққийпарвар машҳур бой Хусайновнинг қисташи билан юборган. Хусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, узининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, хушёр, қулидан ҳар иш келадиган ёш бир

йигит эди. Салимхон куп йилларини шу билан ҳамхужра булиб утказди. Бу йигит уша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган булди. Бу одам динда, мактабларда турли ислохотлар утказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулмонлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум улсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон булса ҳам, Россиянинг фабрика-заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сунг, йигитнинг гапи маъқул, ушандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сунги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу гоё байроғи остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қулидан чиққан шоғирларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Саидий келганда, стол устидаги икки шиша конъякни кўрсатиб.

— Конъякнинг кайфига тушуниб булармикин? Конъякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азамат шалолодадай вашиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Мунисхон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб уртага қуйди-да, узи ҳам утирди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг узи унга кифоя қилди: қизарди, кузлари қисилди. Саидий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб куз қири билан Мунисхонга қараб қуяр эди. Мунисхон узининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Саидий ҳар қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарар эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Саидий узини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалин деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бурондангина эмас, оламнинг ҳамма гавғосидан ҳам

сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қули етмайди! Унинг кунглидаги доимий гашлик кутарилди; узини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жужадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом булгандан кейин Салимхонни узига шунча яқин кўрдик, назарида, ҳар қандай эркалик қилса кутарадиган, ҳатто Муниҳонни упса ҳам индамайдиган куринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани урнидан тураётиб, узун сўздан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чириydi...

Саидий узининг муваффақиятсизликка учрагани, ушандай чиришга маҳкум булган қобилиятлардан бири эканини Муниҳоннинг олдида айтолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, чарчагунча сўзлади.

Шундай сўнг Муниҳон рояль чалди. Саидий утирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Муниҳон машқни тугатиб урнидан турмоқчи булганда, Саидий гандираклаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини суради. Муниҳон чалар экан, Салимхон качалкада тебраниб утириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Саидийнинг гашига тегар эди.

Коронги тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий узини билар эди, кейин билмай қолди. Кимдир келди. Бегона бир хотиннинг қулги товушини эшитгандай булди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи булган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи булганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сумликка кузи тушди. Хатни ўқиди:

«Дустим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишга сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап булгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин булса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам уйлаб утирманг. Тинч булинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. 3 февраль.»

Саидий сочини чангаллаб юлиб олгундай булди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган булсам! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен ййгла-

димми? Нега? Мунисхоннинг қулини упдим... Йигла-
дим. Мунисхон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда
эди?...

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ уйлай
олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга
тасалли бермади. Нима ишлар булганини эртага Мунис-
хон кула-кула ёки упкалаб сузлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Саидий ўқишдан қайтиб, ҳужрасининг
эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди.
Конверт узунчоқ, юпқагина булиб, устида бир идора-
нинг штампи босилган эди. Поччаси билан бирга экани-
да Молия шубасининг билдиришини, тергов идорала-
рининг чақирув қоғозларини кура-кура юрак олдириб
қолган Саидий қўриқиб кетди. Хира тушган штампни
синчиклаб ўқишга сабри чидамай, конвертни йиртди.
Унинг ичидаги икки букланган қоғознинг юқорисида
Саидийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи
булиб, остига «Уртоқ Саидий!» деб ёзилган эди. Саидий
бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай
кўздан кечирди:

*«Уртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳ-
тиётсизлиги орқасида булса керак, қоладиган материал-
лар орасига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеърингиз,
«Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб булса ҳам
навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир
кириб чиқишингиз суралади.*

Уртоқлик саломи билан: Кенжа»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қўр-
қувданми, қутилмаган севинчданми эканини узи ҳам
билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг,
узини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида,
бутун ашёлар туси ўзгарган, қулиб тургандай кўринар
эди. Саидий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон
унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Олам яхши. Ҳаёт
гузал. Натижасиз меҳнат булмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суянди, сўнгра пальтосини
ечиб каравотга иргитди-да, каравот ёнига борди, унинг
остидан журналларни олди ва тиз чукиб ҳаммасини
варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги литог-

раф буюқларининг ҳиди, нечукдир, димоғига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йиғиштирди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига қуйиб, шеър ва ҳикояларини кучириб қуйган дафтарини узоқ варақлаб утирди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса уқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қуйилгани очик айтилса-да, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тула ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у журтгага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичида усал қилар. Бормай қуя қолса-чи?

Саидий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча узини узи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон булса-да, рўёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг булар эди. Энди-ку, боришга бораётирсан, сулиб қайтишни бир мартаба буйнингга олиб қуй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бусағасидан утишда бўлди, йулакка кирганидан сунг узини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улугсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини торгинмай сўради, ушандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Кираверишда унг томонга қуйилган абжаққина стол ёнида бир йигит утирар эди. Унинг туридаги, кўринишда каттароқ одамнинг урни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Саидийга бир қаради-да, яна уз иши билан машғул бўлди. Саидий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобру қилинган йигит эди. Саидий тўғри серсавлат стол ёнига бориб кутди. Озгинадан сунг пакана, юма-лок, буйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга утирди

ва қоғозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кутариб қарамагандан сунг, секин:

— Уртоқ Кенжа сиз буласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қул узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани утиринг!

Саидий утирди. Кенжа столнинг тортмасидан Сан-дийнинг қўлэзмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгари ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-иккитасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бирмунча камчиликлар бор. Мен буларни айтай, иста-сангиз ҳозир, шу ернинг узида, йўқса кейинчалик ба-фуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри булса — узимиз ва бошқа уртоқларнинг ёрдами билан тузатар-миз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишинг томонидан булган илтифотга етарми-кин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик булса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида уйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хили-дан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулойимлик билан шеърни чиқитта чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотаом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қазининг ёмон турмушини усталик билан курсатган булсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, булажак адиблар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиш йўллариини ҳам курса-тишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб

қушдим. Уқиб бераман, рози булсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака, — деди Саидий, — шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни куз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам булади, демак, маслаҳат ва кумак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни куриб «орзуга айб йўқ», ё булмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дустона кумагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжа қўлёмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжа тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Қолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ухшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсир қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батрақлар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кўнги мавзуимиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг қўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфёъл, хушмуомала, оқкўнгил, одамга одамларча муомала қиладиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Камчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғалаётиб, миннатдорчилик билдирди.

— Қимматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган

дустона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан узим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганмидингиз?

— Йук, гап уларнинг босилмаганида эмас. Узим олиб келганимда камчиликлари курсатилар ва бу курсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганмидингиз? Бизга келмаган, — деди Кенжа ва нариги столда утирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тулиб утирган экан, дунгиллаб жавоб берди:

— Билмайман, курганим йук!

— Шундайдир, уртоқ Саидий, юборган булсангиз ҳам бизга келмаган булиши мумкин, бундай ҳодиса булиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Куп жавоб берилди... — деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжа ва чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қул теккизмай «утган ишга салавот» демоқчи бўлди. Кенжанинг узи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сузи билан безалганини куриб аввал ҳайрон қолди, сунгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам курганмиканман?

Ёқубжон узини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий унгайсизланар ва Кенжанинг афтини куриб, бирон можаро бошланишидан курқар эди.

Кенжа саволини яна бир такрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билар жавоб берди:

— Сизнинг курган-курмаганлигингизни мен қаёқдан биламан? Кеча қайси пивоҳонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йук, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётгирман?

Кенжа бутун журналларни қултиқлаб Саидийни етаклади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кирди ва

воқеани бошдан-оёқ баён қилди. Муҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хуш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасдан-ноқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиламиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Муҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган булсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Уртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортинди. Кенжа жавоб берди:

— Энг охирги асарларини ҳам мен қорзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжа чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хуш, Ёқубжон, — деди муҳаррир, — бу «босилмайди»ни кўпайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг узи келибди, агар курсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган булса, ҳозир узига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиламиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойига минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиламиз. Берилган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шуро ҳукуматининг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон урнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжа чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Муҳаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги учди.

— Хуш, уртоқ Илҳом, — деди муҳаррир, — ёш қаламларингизнинг аҳволидан хабардормисиз ё маслаҳат бериш ишини ҳам тўхтатиб қуйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хуш, гапни қисқа қилайлик-да, эртадан кейин соат ун бирга шу ишга алоқадор кишилариңизни тупланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон? Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарк қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! — деди муҳаррир.

Кенжа қўзғолгандан кейин Саидий ҳам урнидан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди. Кенжа билан хайрлашганида афв суради.

XIV

Муниسخон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий узи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қуйди. Бироқ, Муниسخон хатни кўрдию, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат туғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Муниسخон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кутарар эди. Муниسخон хатга эътибор қилмаслиги билан узини яна ҳам юқорироқ кутарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босилиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётиб, йўлда учраган будкаларга қўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир миноти зериктирарди, ҳатто Муниسخон билан утказган кун ҳам навбат кутиб утказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордигини чиқарди. Бу будкада уша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, уз исминини уртада кўрди. У маст кишидай тентирар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшаргандай эди. Шунча узоқ йулдан хужрасига қандай ва қайси кучадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қулидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял утмай уқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қулёзма эканида билиниб тургандай эди, ҳозир тамоми ёпишиб кетибди.

Яна уқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп уқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будқадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кучага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу кўни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бўлар, «С» ҳарфи булмаган сузлар ҳам қўлоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичида бушаёзган иликлари тўлди, анчайин огирликдан синиш даражасида эгиладиган суяклари қотди, пулатга айланди, йул устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тиниқлашди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу кўннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳтож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кўнга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кўн ўтди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун ўзи боришни истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кўндан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

утказилган мажлисларнинг руҳи, камбағал деҳқонлар, батрақларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тўғрисида берган суроқлари, ер ислоҳотини амалга оширишни тезлатиш тўғрисидаги талаблари ва бунга тайёрлик юзасидан бошланган ишда курсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бўлиб, Кенжа буни Фарғона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XV

Ёш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Мунисхон ётказиб турарди. Мунисхон, албатта бу гапларни махсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, ақасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирар эди.

Бир куни Салимхон Саидийни соғиниб Мунисхондан айттириб юборди. Саидий шуни кутиб юрган эди.

Саидий келадиган куни одатда Салимхон ўзи ёлғиз булар ва Саидий бор вақтда биров эшикни қоқса, уйда эканини билдирмасдан қайтартирар эди. Саидий одатдагича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширакайф кўринар эди.

— Одам борми? — деди Саидий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... ўзимизники, — деди Салимхон ва Саидийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди. — Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Уй тамакй тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бўшаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги қулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Саидийнинг хурматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини? — деди Салимхон. — Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адиб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Куп йиллар бўлади, кўрганим йўқ эди.

Саидийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийнинг олдига суриб, бости-

риб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни қийинчилик билан олиб, осонгина бушатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг уша вақтдаги адабиётга булган ҳаваси тугрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада қурар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий сўз Кенжа устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжа орасидаги келишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда қурган эди. Икки орадаги, тугрироғи, икки туп орасидаги душманлик ўша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сунгги вақтда матбуотда булган чиқишлар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сири танқид, тақриз сўзлари билан эпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, уз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўини арзиган-арзиман нарсаларни ёзиб матбуотда қуриниб туриш билан сақлашга булган тараддуд», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати буйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Унинг куп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зур, талантининг «заршунос»и бўлиб қуринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтирди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қушганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол урнидан туриб, урта эшикни очди ва кутиб турган кишиси келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!.. — деди ва четланиб йул берди.

Урта буйли, йўғон гавдали, кук мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг муйловга ўхшаган қошлари кузининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қошлай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда урдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурматига урнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сурашди. То бу

одам курсига секин, эҳтиёт билан утирмагунча ҳеч ким утирмади. Салимхон шишанинг остида қолган коньякни рюмкага бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Булдими энди, шу? — деди у, Салимхонга рюмкани курсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр булади...

Аббосхон билан домла нима туғрисидадир сузлашар, бу сузлар бош-кетсиз булганидан, Саидий ҳеч нарса англамасди. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сунг суз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чеҳраси андак очилди.

Домла Муродхўжа узининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам урдакка ухшарди. Урдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қарарди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари узини «қизил» курсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлисдами, матбуотдами сукишарди. Домла эса бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг узи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиларди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда қобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши курси, узбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар урнига узиқайнар, электр урнига симчироқ, деб суз туқиб юрарди.

У соф тил ургангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил урганса, улфатлари ундан хужаликни бошқариш йўллари урганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сунг орага

бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Кенжанинг таассуроти тўғрисида сўзлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислоҳоти билан шуро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи! — деди у қичқириб, худди бунга шу ерда утирганлар айблiday. — Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик қайфиятлари йўқ эмас, — деди Аббосхон узоқ жимликдан сўнг, — Кенжага ухшаган кишилардан ҳам упкалаб булмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Саидийнинг шу кунги суҳбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам қурғон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам кўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа куп кишилардай бировнинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тўғрисида «заршунос» булиб, ҳар кимга, уз иқтидорига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йўқ. Ундан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайди, шунинг учун шоир булишга ҳаваси булиб, тўғри йўлга тушган ёшларга узини хайрихоҳ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қилади.

Саидий хужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай булиб юрди, то кўнглини ундан ҳам баттар гаш қиладиган янги ташвиш ортгунча шундай булиб юради. Бу кўнларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар кўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тўғрилида хабарлар босар ва уларнинг ичида ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўтказишда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг их-

тиёрига юборди. Кенжа ва унинг маслаҳатларидан ихлоси қайтган, Аббосхонни узига ягона хайрихоҳ деб билган Саидий учун бу — вужуди билан нафратланадиган иш, зур ташвиш бўлди. Ячейка котиби суз орасида «боришдан бош тортганларга нисбатан ташкилий чора курамиз», дегандан сунг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни куриб, худди куришни беришдан қурқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дустларча куришди.

— Хуш, уртоқ Саидий, — деди Шариф, — Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекилли.

— Анча булади хат олганим йуқ. Хат ёзай десам адресини йуқотиб қуйибман.

Шариф кулиб тегишди:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа узингиз ҳам чиқасизми? — деди Саидий гапни чалгитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йуқ.

Саидий, «узримиз йуқ» дегандан «сенинг узринг булса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсам бу йил курсда қоламан, — деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётирсизми?

— Мен шеф сураганим йуқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сурашингиз шарт эканми? Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг узи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қул узатди, авзойидан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган куринар эди.

— Шошманг, шошманг, — деди Саидий кути учиб, — бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йуқ, узингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йуқ.

У нақадар расмиятга кучса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу ёлгон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта вазифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб утирса! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши булар эди, деб уйлаган эдим. Хайр, бундай булса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз узлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий узига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кутарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирар эди. Қишлоқнинг бу куни қиш кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобшувоқ кунида қурт-қумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кучасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари зағча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кукарган болаларини қойийди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида ирғишлаб юради. Ёш қизчалар укаларини кутариб, худди ҳозир ватватлаб утадиган қарнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муқолишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан бугдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ўшандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнгги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер булиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми, ахир?

— Узим бир батракман... — деди йигит сураган кишидан кузини олмай, — куч куп... хотин, бола-чақа йуқ. Союзқушчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йуқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган муйсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сунгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангга ер битган булса оласан... — деди ва шундай эмасми, демоқчи булиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими, вой... — деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда, — пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган булса, уни учириб йигирма танобгина ер битса ҳам булади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу куптирма нондай ерлар чойракорнинг узиники булса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омоч берса... элик пайса уруғликдан унта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобоев мияси путун одам экан, деб қуйдим... Шуни билади. Лекин иш бошига камбағал утирсин, дегани — мияси путун одам утирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандозами?...

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини синдириб, гижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буг, ҳудди пуфлангандай юқорига урар, тиниқ кук осмонга кутарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо булган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам куп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, турдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар кунини сон-саноксиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қоғоз. Стол енида комиссия аъзолари қушчи-батрак фаоллари утирарди.

Ер, асбоб ва гайриларнинг ҳисобини билиш учун бугун халқдан маълумот олинар эди.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия раисига нимадир деди. Раис бош иргатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида урта ёшлардаги, боши кукчага ухшаган узунчоқ, узи ориқ, аммо вужуди пай бир киши утириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим уттиз олти яшар. Бир суям ҳам ерим йуқ. Қуриқ берсаларинг ҳам майли, узим очиб оламан.

— Хужайинингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Узимдан суранглар... — деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилож давом этди. — Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йуқ. Узим олмадим. Аяхти туртга қиламиз деб...

Раис кулди.

— Хужайинингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Хуш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда. Гадоё Топпосда икки юз етти таноб, Қурғончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йуқ.

— Шундан қанчасини уз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йуқ...

— Хужайинингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожи Дусмат ули-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тагин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қул қуйишини таклиф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қуя қолай... Отабувамиз ҳам муҳр босган. Бировнинг эшигида юрган одаммиз. Қул қуйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб урнидан тургандан сунг, бошқа киши утирди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қуйдай бегонасираб, бурчакда утирар эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат утгандан сунг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна

бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида уйин тушмаган, ammo кўпчиликнинг зўри билан ноилож ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислохотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноксиз чоракорлар, батраklar ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер биттираман», деган йигит — Йулчибой будди. Йулчибой очик, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидийни завқ қилдирадди.

Йулчибой кўпинча кечқурунлари Саидийнинг олди-га — ётоққа келади, Саидий билан узоқ сузлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охирини шу ер ислохотига боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса ўнинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп, — деди Саидий бир кечаси Йулчибойга, — ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни учирдингиз, борди-ю, замон тескари булиб кетса нима булади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо булар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттаинки ҳукуматимиз «қани, Йулчивой», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраklar куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўхшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислохотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун

икки кишининг суроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири урта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Урта деҳқон эшиқдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Уттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортигини оламиз, деб битилган... Меникени ҳам олармишсизлар, деб эшитдим. Агар оладиган булсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар булса, мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини булди ва ери олинмайдигина эмас, керак булса қўшиб берилишини билдирди. У тулдирилган анкетага бармогини босганидан сўнг, урнидан тураётиб орқа томонида турган қўшчи-батракларга қаради.

— Мана, ҳой Қучқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди биров «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтир, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги говур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён булди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида утирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамманинг диққати шу одамга жалб булган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима? — деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дусмат угли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожи бува, отингизни жуфт айтинг... — деди ва энги билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожи» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йулчибой ва унинг кетида турган батрақлар типирчинди. Говур кутарилди.

— Жим, уртоқлар, — деди раис ва давом этди: — Узингиз экасиэми?

— Экамиз... чойракор ҳам бор...

— Қаролингиз ҳам борми?

— Узимизга қарашлик... қарол эмас... Қариндошимиз...

— Хуп, уша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кутарилди.

Стол атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла угли Урайим! — дейишди.

Ниёзмат Ҳожи қизарди, асабийлашди ва ҳамманинг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йулчибойга ёпишди:

— Одам деган бунақа галамис булмайди, нима чиқади шу галамисликдан!.. Ҳар кимнинг уз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла углининг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла угли... Ниёзмат Ҳожи Дусмат угли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб, — деди Йулчибой тескари қараб...

Кулги товуши шағал тукилгандай бутун бинони кутариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолгомдай қизарди, терлади ва урнидан туриб, Йулчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичида унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайгамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир булсин-да, ахир! — деди Йулчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кутарилди, аммо Йулчибойнинг узи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар булмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида

газеталарда босилган хабарлар остида куришиб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун утгандан сунг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшитди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик туғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Саидий бир куни ишдан анча эрта — қоронғи тушар-тушмас қайтиб келди. Етоқда ҳеч ким йуқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳул утиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни биров худди мушук таталагандай тикирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча, — деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасса кирди. Саидий дарҳол четланиб йул берди.

Эрақ савзига ухшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин утирди-да, ёнидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга узатди. Саидий чироқни ёқиб, хатни кўздан кечирди. Бу хатдан унинг уқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ёр ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуоғуи ҳукумат... Ҳукумат аз руйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз.. зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йулига булиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қулим қуйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди уғлидурман».

— Куп яхши, — деди Саидий хатни буклаб, — мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қулини кукрагига қуйиб, хириллаб, — газетага берсалар.. мардум огоҳ булса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар булсин...

У хириллаб, хайр-саховат, камбағалларга мурувват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар уқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича туғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўринган муъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлгон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирди», деди.

XVIII

Саидий, уша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга урганолмай куп қийналган эди, аммо урганганидан сунг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноксиз тайёр, фақат қозога туширишга маҳтал булган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман булишни ваъда қиларди.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган кун кечқурун ётоқхонага кетаётиб, йулда Муродхужа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кузига ишонмади. Йук, Муродхужа домла! Домла уша кук мовут аврали пустинига уралган, бошида қозоқи телпак, урдак юриш қилиб келаётир. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сурашиш керакми, ё булмаса сурашиш улуг кишини йулдан қуйиб оғринтириш буладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла етиб келиб кул узатди. Домланинг чехраси очик, узи мулойим, ҳаракат ва сузлари билан Саидийни сира камситмас эди. Саидий «Салимхон хуп тушунтирганга ухшайди-да», деб уйлади ва узини анча одамшаванда, салмоғи ортган сезде. Домла сурашганича унинг қулини қуйиб юбормай, тор куча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сурашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга суз навбати бермас ҳам эди.

Тор кучанинг охиридаги куримсизгина эшик олдида турган норгул бир йигит олдинда бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йул берди; Саидий билан ҳам ушандай таъзим қилиб сурашди. Саидий қоронги йулакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами, от кишнади, кимдир: «Хуш!» деди. Бу ертўладан чиққан товушдай бугиқ эшитилар эди. Яна қаердадир биров жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями қирқар эди. Саидий қоронгида домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётиб йулакнинг охирига борганида оғилнинг очик турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гунг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчироқ ушлаб қуйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димоғига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг туридаги сариқ буюққа буялган

деразадан пастланган осма чироқ куришиб турар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йул берди. Дахлизда кавуш, калиш куп, ичкаридан говур эшитилар эди. Домла дахлизга кирганда говур бирдан босилиб, урта эшик очилди. Урта ёшлардаги, жаги кенг, пешона-си дунг, маймун қиефасидаги бир киши куринди. У Саидий билан куришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган унга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб утирмагунча бу одамлар утиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қуйган» Ниезват Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб утирди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ утириб, сунгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чунтагида соат чиқиллар эди. Ниезват Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ухшаган киши тоқчадан қора бир кузачани олиб, мусаллас қуйди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат суради. Ҳамма Муродхужа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми? — деди домла ва урнидан турди. — Мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Уч-тўрт кун хурсандчилик қиламиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмайдими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йуналди. Маймунга ухшаган одам уни кўчагача кузатиб қуйди-да, хайрлашаётиб:

— Уйингизгача элтиб қуяр эдим, аммо узингиздан утар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар куп бўлади, — деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йулга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётоқ қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сунган, уй совуқ. У қоронғида ечиниб муздек курпага кирди-да, тиззасини кучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз, — деди Саидий январь кунларининг бирида кечкурун университет биносининг зинасидан тушаётиб. — Ша-

ҳарнинг ҳамма зиёлилари тупланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эшитамиз.

Лайлақор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг кундузи билан буйинни ураб, тийганчиқ ердан утишга ёрдам қулини чузиб турган Саидийга қул бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қулини тортиб олди ва упкалаб, орқага қайтмоқчи булгандай, зинанинг охириги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон, — деди, — ўзинга муносиб гапни гапирсанг-чи!.. Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур булганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кузни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёримиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлисда менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам туғрисида гап булса эҳтимол, — деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти туғрисидаги фикрларини унча ҳам катта булмаган мақолага жойлаб, вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислоҳотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислоҳотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хулоса чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Кенжа уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислоҳотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қилар эди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдирди-да, ер ислоҳоти туғрисида хабарлар ёзиш ҳақида муҳбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қул қўйдириб, тезда юборди. Шу куни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртирди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида булган гаплардан бохабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб турман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислоҳотида яхши ишламагани туғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам»,

деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилар эди. Шундан сунг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо булди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шуни Саидийга айтиб, Муродхужа домланинг мақоласини уқиганми эканини сўради. Саидий уқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёзсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кунди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қуйиб, диванда китоб уқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон куриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони учириб, Саидийнинг очиқ имзосини қуйди-да, эртага оққа кучириб, муҳаррирнинг уз қулига топширишни таъкидлади. Икки кун утмасдан бу мақола газетанинг охириги саҳифасида, куримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхужа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон курсатди. Домла уртадаги қаторда утирар, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минбарда сўзлаётган Кенжа нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жиноят.

Бирдан кутарилган қаттиқ қарсақ зални ларзага келтирди. Муродхужа домла бир неча мартаба урнидан туриб утирди, ҳар турганда худди сувга гарқ бўлаётган кишидай талпинар ва ғовур ичида бўғиқ товуши аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон қунғироқ чалиб қарсақни босолмаганидан сунг, столнинг олдида чиқиб икки қулини кутарди. Қарсақ босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна урнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглар..

Яна қарсақ, ғовур кутарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қилар эди.

Охириги қаторда утирган урта буйли, чуққи соқол,

гуппитуннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар! — деди узун енгини тирсагига суриб. — Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, уз йулида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хужаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қулида эса, ғ арзимаган бир парча ер бор, ғ бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхужа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кутариллишини ким билмайди? Шуни била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Уртоқ Кенжа айтгандай, биз зиёлилар, иштирокиюн фирқасининг бошлаган бу ишини олқишлаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ун беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр эканимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кутаргундай бўлди. Раис сўз сураб кутарилган қўлларга илтифот қилмай, боши билан «сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам бўлса, майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўлмаса, «яхши»нинг узидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига улароқ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар уз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди? — «Ёмон!» Яъни Муродхужа домла, Муродхужа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб утиришга урин йўқ...

— Бу фалсафа эмас! — деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсам, яъни Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарққа борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан узининг иккита қўланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни уз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхужа домла уз хатосини буйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай туюлган бир неча секунддан кейин урнидан турди.

— Мен биламан, — деди у, — хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам далил курсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кумак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот булгани яхши, деб «Қушчи» аъзоларига тушунтирдим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий қурқанидан одамларнинг орқасига утиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишқи таътил булади. Шунда, албатта фирқа курсатган йулдан борамиз. Умр доволонинг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан утгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик булади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу туғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маърузачи томонидан эслатилмаган масалалар туғрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пустинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни куриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суяниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қули билан Саидийнинг қулини ушлади. Сузга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз? — деди домла секин.

— Нима дейман? — деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда узингизни курсатсангиз яхши булади-да. Курдингизми Кенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага утиб бир минутдан кейин Саидийнинг қулига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Биров ўз ерини ўзи хоҳлаб бировга берса буладими?»

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий ўқиб куриб, домланинг қулоғига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам булмайди.

Домла бориб урнига утирди. Саидий секин Муниسخонни туртиб, кузи билан эшикни кўрсатди. Муниسخонга бу жуда маъқул булди ва кучага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йулкалардаги қорларни тузитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Муниسخонни қўлтиқлаб олди. Анча сргача жим боришди.

— Биласанми, — деди Муниسخон бирдан, — шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кунглингга ғашлик тушмасин, деб сенга айтмаган эдим. Ҳали ҳам дунгиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенжа бу мақола Муродхужа домлага гуё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қилади деди-ку! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Муниسخон ўз маҳалласи — қоронғи кучага бурилаётганда тўхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, узинг биласан-ку, маҳаллада биров курса...

Саидий зорланди:

— Ҳамма вақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Муниسخон йигирма қадамни санаб тўхтади...

XX

Саидий эртасига Муниسخон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рупарада оёғини чалмаштириб утирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан утиб келиб, сурашди ва ичкарига тортди. Саидий таниш, аммо билиш булмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига утирди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қули билан қоплаб утирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуббасининг мудири унинг саломига боши билан жавоб берди. Диванда утирганлардан бири — вилоят ижрокомининг

секретари, бири — вилоят сув хужалиги идорасининг бошлиги эди. Бошқа яна икки кишини Саидий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зур мусибат тушган ва бунга қарши куп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай уйланиб утирган кишиларга ўшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули шимига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жунат» демоқчи бўлди. Буни Саидий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг утидан иккинчисини тутатиб, Саидийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хуш, уртоқ Саидий, роман ёзаётирсиз, деб эшитдим, қачон битади?..

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаётир, — деди Салимхон анчадан кейин Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қурқоқлигидан шикоят қилар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Узим текширдим. Шу ҳикояда курсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зурлаб эрга бераётганидан бохабар эдим. Ёзувчининг қурқоқлиги аввалии шуки, уша одамга, қизга ва булажак куёвга бошқа исм қуйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар сушт бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йуқ, — дейди, — мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йуқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, буни кўринг! Ахир бўлмади. Нима қилай, ишни тўхтатдим. Зиёлиларнинг энг қурқоғи ёзувчилар экан, деб кўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришонликдан эди. Саидий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йуқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб булса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик бўлибди-да», деб кулди. Терговчининг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса,

ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хужалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам уша ёзувчи тўғри айтибди, — деди Саидий, — фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилиқ ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларига кура жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сузини кесди:

— Ахир, ёзганда булган ишни ёзиладими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Булган иш эмас, булган ишлар, булаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сузини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, булаётган сузларга тушунолмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз, — деди секретарь, мунозарадан толиққан товуш билан, — роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислоҳотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислоҳот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз, исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илгари мен ҳам ислоҳотни «зураки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Уз кузим билан курдим... Ислоҳотдан манфаатдор булганлар учун бу — яхши, ери кстадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сузи оғзида қолди. Бусагада кук мовут авралаи пустинга ўралиб Муродхужа домла турар эди. У ичкаридагиларни куриб тараддудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери куришмагандай сурашди. Утирганларнинг ҳаммаси дсярли «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон

домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим, — деди домла, бир неча минут ҳукм сурган унғайсиз жимликдан кейин. — Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини биров менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қулга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб курса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кураман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чехраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиролмади.

Озгина вақт утмай, Мунисхон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Мунисхон эшикка чиқиб келиб, домланикидан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада утган гапларни айтди. Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига утирди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти утказилишига норози бўлиб вилоят фирқа комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача утирди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат булса фирқадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, узинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Узи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир узини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршими? — деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илғари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирқа аъзоси булган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирқа комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудирини индамайди! Бу Саидийнинг мияси-

даги энди увиб келаётган фикрларни бутаб юборди. Шу дамда узининг бошлаган романидан шунча совидики, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кузи етмас эди. Бу буталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пукак сингари булиб Муродхужа домланинг «Ислохот узбек қишлоқларини хароб қилади», деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси буғилди, нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бушатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта утгандан кейин Саидий марказий газетанинг бош мақо-ласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партия-нинг бирлигини талаб қилади. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бушати-лишларини талаб қилиб берган аризалари, партия-нинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қўрқиб булиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қаратилган-дир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолақ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқо-ри қўядиганларга урин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлари тўғрисида газе-талар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислохоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашлар-нинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислохотини муваффа-қият билан утказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг бориш-ни истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга унлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Саидий баҳоргача кўп янги улфатлар орттирди. Бу-ларнинг ичида масъул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналист-лар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қалан-дар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқла-ри» деган ҳикояси ҳар утиришда оғиздан тушмас ва

баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда, албатта озми-купми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси суҳбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва туртинчиси эса бировнинг қўлини бошқа бировнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий купинча узининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг ёнига утириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи гижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жуъзинигина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиламан. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби иккинчи бировнинг учмоҳ роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гудак бўлгуси демакдир. Вақти келиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айириш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негадир ҳеч ким, ҳатто узини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволгина одам, деб купинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап булар, — дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси узининг босмаҳонаси, бир неча мусофирхоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан ҳазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидаги ҳукумат-

ларнинг ҳеч қайсисига ухшамаган бир ҳукумат барпо булган, урнашган эди. У эшитган «Шуройи ислом»дан фақат халқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинлар» демай қози Камол улсин,
Ҳаммани йулдин оздирган ушал фосидхаёл улсин,
Булиб «Шуро»га аъзо бетамиз бир неча мол улсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол улсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шуройи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бирга кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йул булиб, бу йулдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кура келажакда рози булиш умидининг йўқлиги кишини купроқ толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон булиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида булган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон суҳбатнинг аввалидан охиригача бир оғиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан купроқ булганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаётир» бўлди. Бир пайшанба кечаси булган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар узининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхужа домланинг меҳмонхонасида булган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжа улгудай доғули одам. Ҳамма ишни узи қилиб, уша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тункади. «Қаландар» альяқачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга курсатиб суратлар буюрганимда Кенжа олиб кетди, сурасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қуйдириб олганимдан кейин Кенжа индаёлмай қолди. Тайёр булган суратларни қасддан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқсани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг узида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт утмай, Саидий узига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қушилгандан буён рўёбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт булма-са ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтаридан бир шеърни Илҳом уз қули билан кучириб олиб, журналда бостирди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кумаклашишга тайёр эканини билдирар эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштиради. Кенжа йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёғи отайдан чиқди. Аммо энди душман булиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, узи ҳам буларнинг ҳар бирига хайрихоҳ булишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

XXII

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир куни университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сурашгани қул узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммактаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рузада саҳарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудири турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулогига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда уқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида узини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йук, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда курса ҳам, узини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун утгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг хужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулойим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб утирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган булди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор булиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий узича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир

куни ёзмоқчи бўлган бир мақоласи туғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиги келди:

— Хуп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи булар эдим, Илҳом домланинг бу фикрлари нотугри! Комсомоллар ячейкасига масала кўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам кўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун утар-утмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза берди ва муаллимликдан бушаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайрихоҳлик курсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб утириб, — эридан учта гудак билан қолган хотин. Қиш, уйидаги бутун рўзғорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб кучага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишнинг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кумади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдилинг, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсин.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирли чиқишини айтаман. Жуда бадиий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиш совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадиий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзунини маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз,

танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сукилсангиз ҳам майли, уқувчингиз купаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кургани берган эди, икки кундан сунг уни Аббосхоннинг қулида таҳрир қилинган ҳолда курди. Ҳикоянинг деярли ярмини ташкил қиладиган охириги боби батамом учирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сониди бостиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида куп жанжаллар булибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшитиб, Кенжага булган адовати яна ортди.

XXIII

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни уйласа кунглига гашлик тушадиган булди, хусусан, рабфак залидан утиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай булар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақериди комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай булар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам узини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қулига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қуйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсида қолоқлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини урганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сурарди. У Саидийга шунча ғамхўрлик қилардики, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал булиш сабабини урганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир кун Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай

алоқаси булмаганлигини айтди. Шундан сунг у кам сурайдиган булди.

Саидий эса, ҳар замон Муниҳон келиб факультетда булган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кунглим гаш, худди бирон кор-ҳол буладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очик билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Булмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёрлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди суз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ», деган эди, Муродхўжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга узингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон булади. Аммо комсомолда маҳкам булинг. Фирқага утишингиз жун булади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Муниҳон. Факультет— Муниҳон билан икковининг орасидаги тагсиз чоғга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон булса ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо булади. Саидий Муниҳоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шухрат, обрў, пул кўпригидан утади. Бу кўприкдан утганида Муниҳон таъзим қилиб қарши олиши мўқаррар. У илгари Муниҳонга булган муносабатини ишққа доир, дегани кўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жинси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Муниҳон улмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Муниҳон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гузалдан учинчи гузал... о, наслимиз гузаллашсин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат узининг қўлида эканини Саидийга имо-ишора билан билдирар эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббос-

хон шундай ишоралар қилганда узини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда уқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кунглини гаш қилмаса ҳам оламшумул адиб була олади. Энди бундан кейин Муниسخон билан куришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қул ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади...

Аббосхон бу тўғрида нима қилаётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётир; Саидий кўп катта кишилар билан танишди, суҳбатда бўлди, ҳатто ичди; бир вақтлар узларининг мумтозлик сирлари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қилади. Шундай булгандан кейин нега у Муниسخон тўғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб, ишни пишитиб ҳам қўйгандир...

XXIV

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сунг Саидий узининг иш столи ёнида уқишга эриниб, китоб варақлаб утирар эди. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тухтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий ирғиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан куриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёғи увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малоллироқ бўлди. Ҳаял утмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни кучоғидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя шод эканини курсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сузлашгани сузи йўқ! Эҳсон бирпас гапдан тухтаса «тагин гап бошласа гурга эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сўраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўг, — деди Саидий ётар

маҳалида, — мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат саргаяман. Саргая-саргая ахири ёнмасдан тамом буламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишоналмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганнингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг кўлини олиб узининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима булганини сурашга улгуролмади, Саидий боғнинг уртасидаги буфетга кириб кетаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим, — деди Саидий. — Мен ҳаммавақт шундай буламан... Хусусан беҳосдан товушини эшитсам, узимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб утиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга утирди. Саидий пайт пойлаб туриб Муниسخонга кўзи билан салом берди. Муниسخон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Муниسخонни кўрсатди.

— Мен буни кўрганман, аммо гаплашмаганман, — деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин. — Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади. Аммо бу уша вақтда ҳам ҳар қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам окроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қримга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Ўзбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали хужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон уртасида қандай тортишув булганини билишга кўп қизиқди, хужрага

келганда чироқни ёқаётибоқ шундан гап очди ва узини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба кун, — деди Эҳсон ечинаётиб, — Салимхон узбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиришиб утирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна узини узбек халқининг ягона гамхури қилиб курсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, гарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Бу назарияга кура, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар булиб, улардан гуё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон буни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўғри-да, — деди Саидий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронғиликда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тўхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун курадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун курадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланима балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назари-ми? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ, Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф узининг ҳокимлигини фанний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар куп. Масалан, фаҳшни капитализм тугади, аммо буржуазия олимлари фоҳишаликни «наследан наслга утадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Уролгача олади.

— Ҳуш, ахири нима булди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима булар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши барабар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кутарадиган сузлар қилди. «Хафа булмайсиз, муллабаччалар,

студентлар бор жойда мунозара булмасдан қолмайди», деб узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар булиб утгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса ҳам узини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийинлик билан кузини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам узининг Москва ва Ленинграддаги уртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидагина сузлади.

Саидий сунгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб булмайдиган журналари бор эканидан ҳам беҳабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Богдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёр-дўстларни куришим керак. Шариф билан куришиб турасизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан куришиб тураман. Шафрин йўқ булиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йигитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўлса бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шарифнинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сузлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир хулосага келган эдим, аммо қишлоқдан қайтиб келганимдан сунг ячейка мени бир тўғрида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон уйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — райкоммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь булганига йил тулаётир.

Саидий хижолат булиб ерга қаради ва секин:

— Булса булгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда булган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда буладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўмитасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий уз уйига узи бегона булди — худди таниш булмаган кишининг уйига уртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқилиб қолди. У чой келтиргани кучага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қилдим, — деди Шариф, бу хужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Комсомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Саидий комсомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул беҳабарсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган булса керак-да! Сен раҳбарлик қиладиган ячейкалар уз аъзоларига шу хилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой кўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг суҳбатига Саидий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирар экан, бу гапларнинг тугашини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача утирди, кетмоқчи булганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йуқ булиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Саидий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмаман, — деди Эҳсон эшикдан кириши билан, — Шариф шунча утирди, у шунча сизга узини яқин олди, уртоқларча сўзлашиб утирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хуш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Саидий туриб ёстиққа суянди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтирди. У гапни нимадан бошлашини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Саидий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини варақлади, Саидийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиққан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, ammo бизнинг шароитда кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шуро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзуим», деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Куролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шухратпараст шоир...

— Қайси Кенжа? — деди Эҳсон ҳайрон булиб. — Шоир Кенжа Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта булса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга булганман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Ёқубжондан эшитганларини айтди. Эҳсон уйланиб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан булган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига гашлик чўкди. Эҳсон кўнглидаги бу гашликни ёзиш учун Саидий билан очикроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган булганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг узини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун бўларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи булиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини

йўқотди. Энди куни-туни китоб ўқиш, урганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кузига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз урнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда стказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир утиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси утириш бўлади. Ҳар утиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё булмаса бир-икки курганлари билан яқинлашади, дустлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, узидай кам ичадиган бирон киши билан сузлашиб утиради. Муродхужа домланинг искарди бор, шундан ошса улгундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рупара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сурадиларким: «Биродаринг ҳаётми?» Дедиларким: «Улди». Сурадиларким: «Улимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини тушунтираман деб соатлаб гапирди. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастлик қилаётган одамларни курсатади ва мийиғида қулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина курсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обруйи зур бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб утирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сариёғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадахни кутарганида журттага закуска қилмай, оғзини қулининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси узининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайси-си бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб «оғайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида куришганда Саидийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида узини арц-аълога кутарган Жамол Каримий — Улфат, энди узининг шеърларини бериб унинг фикрини сўрар эди. Кунглини бўлиб турган

факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни ўз орзуси йўлида қанча илгари силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қушди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдик, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичида Саидий сингари кўп ичиб маст бўлмасликни, ичувчилик белгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ курсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга ўз фазилатларини курсатгани йўл қуявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда узаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хужалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан тамом булар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари булган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирар эди. Бу дўкондорлар билан булган утириш купинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан булгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки утиришдан сўнг эса, суҳбатда ўрни йўқланадиган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида булган кичкинагина бир утиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ешлардаги урта бўйли, озгин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилар эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дуппи, устида кирликда дуппидан қолишмайдиган румча камзул, белбогини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кукрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-суз, бутун ҳаракати билан узини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам буладиган ва худди шуни кутиб утиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дупписини тож урнида кўрар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун утгандан сунг Мирза Муҳиддинга. — Дастлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, куп фазилатлари бор кўринади.

— Инқилобдан бурун узининг босмаҳонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Узингиз биласиз, фитна одамлар куп, шуларнинг гапини кутаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зур. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ун тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитна-фасод кўзғалиб, ислоҳот қайтадан утказилди. Куп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча галамис «бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна кутаришди. Мен уйига бир борганман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Саидий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма узининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга махсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни купинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охириги қаторнинг бир четида етимчадай булиб утирмайди. У олдинги сафда энг уртадаги уринни банд қилиб, катта шоирлар, адиб, талант-шунос танқидчилар орасида, улар билан сузлашб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб утиради. Унинг ҳозирги обрўйи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўк эди.

XXVI

Бир кун Муродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барги билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Саидий келганда Муродхужа домла турттагина сигирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товукларни гунг титгани қуймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Саидийни куриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади, Саидий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очиқ қолдириб киришлар!» деган ёзув қоқиб қуйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Саидий ёзувни куриб кулган эди, домла бу ёзув махсус Ҳайдар Ҳожи учун булиб, утган йил қишда келганида осилганлигини айтди ва икки орада утган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Саидийни кулдириб утирди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йуқ. Сарик парда тутилган катта деразанинг олдида оёқлари йўғон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Лениннинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворга Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Бибихоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сунг олинган бир неча фотосурат. Домла узи жуда кам сурат олдириган, ун туртинчи йилда Уфада олдириган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сунг домла Саидийни нариги уйга — узи айтмоқчи, «маишат бўлмаси»га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қимматбаҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта коньяк қуяр экан:
— Мен, — деди, — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсам-да, буюк бир киши булиб етишсангиз... Бурун, Уфада уқиб юрганимда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирар экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдорида мақола ёзишга бурчли булиб, бунинг бараварига ҳар йили ун икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб

шундай бир буюк киши булсангиз, мен чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил булар эди.

— Адиблик менинг касбим булишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сүзидан мамнун булиб. — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кутараман», деган. Мен ҳам ерни кутараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдидаги қадаҳни тукиб юборди, бундай шароитни туғдириш узидан бошқа ҳеч кимнинг қулидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам булиши учун умрини бағишлашга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст булиш пайшанбалари» булмаган вақтларда, одатдагича узи якка ичмай, домланинг олди-га келадиган булди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрта-лаб урнидан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик куради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан уйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; майшат анжомлари тахт булгандан кейин ичкари уйдаги иш булмасини уз қули билан йиғиштиради, патгилам устига солинган курпача ва қуйилган ёстиқларни, уртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги майшат анжомларини бир-бир куздан кечиради-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар куп булди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи булар эди. Домланинг Саидийга булган хайрихоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг узи ҳам шуни курсатар эди. Оламда домланинг қузига фақат икки нарса кури-нади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам курмас эди.

Ёз ойлари шундай утди. Сентябрьнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва уқишни ташлаб кетиш сабабларини урганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта утгандан сунг бир киши келиб, бутун бир соат буйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сураб зериктирди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига урин олганлигини айтиб, зурга қутулди.

Муродхужа домла йўгон, барваста одам, шундай булишига қарамасдан, қизининг озгин эканига узи ҳам таажжубланар эди. Сорахон отасига нисбатан ориқ булса-ку, расмана қизлардай булар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун булса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан узи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кук қарғашоҳи куйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачўп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кук томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки урим қора, зотли сигирнинг думи сингари қўнғироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон килади.

Сорахоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ухшаган эмас, Сорахон қорачадан келган, кулганда отаси сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кўтариброқ турган уғри тишини курсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг устирган фарзанди шу. Сорахоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Сорахонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Сорахонга қаттиқ гапиришга, иш буюришга оилада ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ун икки'ешга тулган кундан бошлаб, ҳатто домланинг узи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкўев қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхужа домлага шундай киши учрадими, унга ўқиш учун эмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун усади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла узининг кўёви билан мақтанади ва яна «мен этиштирдим», деб керилади. Бироқ бундай

куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қилар эди.

Агар Саидийни ичкуев қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат бўлса, домла буни айтганидан зиёдароқ қилар эди. Ҳамма қийинчилик уни Муниҳондан қайтариш, бундан ҳам кура унга Сорахонни ёпиштиришда эди. Домла шуни уйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба уз қизининг хунуклигига иқрор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Муниҳондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир ирғиб тушди. Домла гуё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Муниҳоннинг Илҳом туғрисида бир вақтда айтган сузини эслади: «Узи яхши йигит... Акамнинг жонажон уртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ гамхурим, катта киши бўлишимга сабабчи буладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Муниҳон туғрисидаги сузига эътибор қилмасдан қололмас, шу билан бирга Муниҳонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршилиқни бир-бири билан учраштирмасликка тиришди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб утирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигида бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим, — деди керилиб, — журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қилади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни урганингиз, — деди Муродхўжа домла. — Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мён биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кутарилган қаттиқ кулги товуши муҳаррирнинг гашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради.

Секретарь нариги уйга чиқмоқчи булиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқи бир йигит кирди. Йигит уйнинг уртасида тухтаб атрофда, столларда утирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким? — деб сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим, — деди йигит, домлага қараб, — ун икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта утди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет уқимайман...Газетага берадиган гапим ҳам йуқ.

— Ҳа-а-а-а... — деди домла, — газетага ёзилган эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, уқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йуқ, уқитиб эшитар эдим. Қишлоққа мухбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб уқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимисиз? — деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қушчи-батрақлар бойларнинг оғилхонасида моллар билан ётмасин, ерлик, қуш-ҳукизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг узига қарши?

— Ҳуш, нимаси қарши? — деди муҳаррир ингичка, узун буйнини чузиб.

Йигит яктагининг чунтагидан буқланиб, гижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, буни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йулига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути ўчиб, газетани қулига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда утирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қули билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб, — деди оммавий бўлимнинг мудир Кенжа дунғиллаб.

Агар бутун кийинчилик ёлгиз шу дунгиллашни ҳазм қилишдан иборат булса, Муродхужа домла «тош ютдим» деб қуя қолар эди. Бироқ домла унинг дунгиллашинигина эмас, узини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қуйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари буртди, сунгра, бирданига бузарди-да, оғзи кийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг! — деди зурға.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қуйди-чиқдигача боришига кузи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, кутарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковледи:

— Сиз, шоир булсангиз ҳам ҳали буқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир булганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бугоз булишни ҳавас қилиб, қорнига ёстик боглаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжа муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, ихтиёрсиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафанлик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ул! — деди домла титраб-қақшаб. — Қавмқариндошинг, маҳалла-қўйинг улсин! Улган авлод-аждодинг гурида тунғиз кўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом булди. Муҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат буйи янги кадрлар йуқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдирди.

— Бас! — деди столга муштлаб.— Шуро матбуоти шуро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод булмайти. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бушатиш тўғрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин булган вилоят партия комитетининг ижроия бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиҳа

билан борди. Ижроия бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дарҳол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Саидий эди. У — усиб келаётган ёзувчи, Муродхужа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгуйлар айтишди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсават бир столда қоғозлар ичига кумилиб утирар эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қоғоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бировдан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнгги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секретарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг салмогини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб, Саидийники кўтарилди бошлади. Буни муҳаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори қанча ортса, даромади ҳам шунча орта берди. Муродхужа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: «ҳай, болам, давлат орттир, ерни купайтир, иморат сол, тилла йиг...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб урис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатини чутлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт буладики, кишини давлат қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳаммавақт топавераман», деб уйлайди. Мен биламан... таржибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади.. Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса орттиришнинг пайдан булинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ун

сумдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз уша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла қўл силтаб,— марг унинг саккиз-тўққиз фоизига.

Муродхужа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгуси келар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтож эди, шу муҳтожлик ботқоғидан чиқди, муҳтожликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори чуққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чуққи куринди. Саидий узини энди яна ҳам муҳтожроқ сезар, қулидаги ортиқча етган минглар кузига кўринмасди. Нега бу мингларни ун минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхужа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлантириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан узининг хайрихоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда утар эди.

Саидийга сунгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унутарли даражада узоқда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу туғрида бўлган кўнглидаги ғашлик тамоман кўтарилди. Бу ғашлик кўтарилди-ю, унинг ўрнини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Кенжа ва унинг атрофидаги одамлар туйдирадиган ғашлик эди.

— Уртоқ Саидий,— деди бир куни Кенжа ишдан кейин,— мухбирларимиздан куп шикоят хатлари келаетир. Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тулиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрин берилади.

— Кенжа ака,— деди Саидий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзаверсангиз... Келган материалларни мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамизда юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёзади? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг... — деди Саидий портфелини олаётиб ва чиқиб кетди.

Эртасига булим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишди. Бу гаплар катта жанжалга айланиб, муҳаррирнинг кулогига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо буни осойишталик, биродарона суҳбат тарзида қўзғаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак, — деди узун сўздан хулоса чиқариб, — ишимиз нима? — Сут. Иш шаклимиз нима? — Қушқулоқ. Иш шароитимиз? — Арава. Қаерга борамиз? — Социализмга. Жанжал нима? — Йулдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қушқулоқдаги сут чайқалади, тукилади. Иттифоқ бўлиб, мураса билан ишлаш керак. Мураса нима? — Арқон: у билан сигирнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима? — Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддият кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий уз столига утиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, консиз совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Ким? Нимага? — деди Саидий, унинг муздек бармоғини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кутариб, бошини ичкари тортди-да «хе» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёнди-

рилганини курсатар эди. У печканинг эшигини ушандай оҳисталик билан епиб, уз столининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига куйди.

— Буни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани булимларга булиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани курсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сузини ерга ташламайдиган бўлди, аммо шундай қисмини куйдирар эдики, орада бир ой утмасдан Кенжа яна норозилик билдирди:

— Бу кетишда газетамиз бебурд булади. Нима бу, ҳар сонда йигирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тулиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларининг обруйи тукилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сукилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни курсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сукиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дунгиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пес дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир буладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сузини оғзидан олди:

— Аввало танқиддан чучимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш аксилинқилоб! Бирок, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам курсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима? — Мухбирлар булимнинг яхши ишламаслиги. Нега яхши ишламайди? — Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам? — Чунки биз маданиятга энди қадам босаётирмиз. Нега энди қадам босамиз? — Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир улка эди.

Агар Кенжа шу тўғрида уз таклифини айтиб, сузини кесмаса, муҳаррир буни ер юзида одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг

таклифига муҳаррир рози булди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газета-чилик ишида анча усган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф руй бермаганда, Саидийнинг поч-часи Муҳаммадражаб ер билан яксон булар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дукони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дукони ёнидан утадиган ҳар бир шабадага шамнинг алангасидай тебранадиған бўлиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик узига маълум булган тешикларга пул тиқишдан иборат буларди. Шаҳарнинг қўп хуфия ва ошкора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кузини билади. Қўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг узи восита бўлиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида буладиган анчайин узгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак булган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдирарди. Сунгиси кам учрайди, аввалгиси руй берганда унинг қўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шундай пайтга тўғри келди. Бу узгаришлар илгариги узгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита буладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастдан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай булса ҳам Муҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингни ярмига келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм суради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтадан сунг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз

сўм олди. Орада ун кун утгандан сунг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши инспекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганини айтди. Уч-тўрт кундан сунг инспекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йулини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан уйлаб чиқди ва эртасига эрталаб узи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошналар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом узгарди, у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч туп бахмал ва етти яшик фамил чой қўлга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар танг бўлдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сурашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дустлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи куп ҳамкасбалари ундан юз угирди, баъзилари замон нотинч бўлиб турганда бировнинг касофатига биров қолиши жуда осон эканини очиқ айтиб, унга рўйхуш бермасди.

Муҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сураш билан утказди. У куни буйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай булади, аммо кечқурун уйига келиб узига ҳисоб берганида натижа пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб узингизда. Раҳимжон булганда мана ҳозир қўлтигингизга кирар эди. Ҳозир илгаригидан ҳам куп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қилар эди? — деди Муҳаммадражаб, сипогарчиликни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён

беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, улғудай урди ва диққат булиб, кучага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёғарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтир кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кучалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғоғидагина тўхтарди. Қоронғи тушгандан кейин тор кучанинг уртаси ҳам бир оз оқаришди.

Муҳаммадражаб қоронғида эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кучанинг нариги юзида деворни ушлаб зурга келаётган бир мастни кўрди. Муҳаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Муҳаммадражаб тўхтаб зеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан утирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Муҳиддин эканини айтишган эди. Муҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сунгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Муҳаммадражаб, ёниб қулига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча булар иш бўлди: Мирза Муҳиддинни йўлнинг уртасидаги тиззадан келадиган ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўнғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қул тикди. Агар шунда боши унинг қулига кирмаса, Мирза Муҳиддиннинг тақдири ҳал булар эди. Муҳаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кутариб эмас, судраб чиқиб ҳам куп машаққат эди. У Мирза Муҳиддиннинг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кутариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи қуруқша-

ган, тили шишгандай, оғзига сигмас, юрагининг гурсиллаб уриши узига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳуллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини пурсилдоқ боғлаганини сезди, қулини тегизган эди, нимадир кучди; яна озгина кучириб, уқалаб қурган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эслашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида қургандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдирди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми ялгага қушилди; хотин икки мартаба ўз навбатини суна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима булганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима булиб сачраганига ҳайрон булди. Пешанасини ушлаб иссигини билмоқчи булган эди, қули қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кузи очилиб кетди. Қуллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи булиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган булса! Мирза Муҳиддиннинг аччиги келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги куйлак, лозими узиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Биров кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсин...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми?

Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шопириб совутар экан, узини танитди, сўнгра булган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг,— деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб,— шу желеткангизнинг ички чўнтагида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза куйлак, лозим кийгизиб шу сўричага утқизганимда, талай вақтгача дамингиз чиқмай қолди. Жуда кўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтагида...

— Яроғингиз бор экан, олиб қўйдим, хотиржам булсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ,— деди Муҳаммадражаб,— йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен

ҳам билмас эдим. Узингизни жуда дадил тутар экансиз. Уртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кучага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган булса керак. Сиз уйга кетмоқчи булгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст булиб ҳеч бировникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш булади-да. Аччиқ мастава қилдираётиман, бир коса ичсангиз қурмагандай буласиз. Ё бош оғригини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиги доғланган ёғдай томоғини қовуриб утган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни узига келтиролмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, буғинларининг оғриғи бир оз босилган булса ҳам, ланжлиги багтар булди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кутармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиралик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қилолмади. Қоронғи тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айттириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тинч кетганини айтгандан сунггина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг, — деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички қуйлақларингизни ювдириб, дазмоллатиб қуйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётисиз. Элтиб қуяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, галамис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кутариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қилар эди. Шундай булса ҳам, Муҳаммадражабни тез жўнатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда булгани, сунгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сузлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат булиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап утган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан утган эди... У ҳам ёшлик қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун утказиб туриб, костюм кутариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий туғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қуйинг» деди; яна бир куни ботинка кутариб келганида ҳам шундай қилди; сўнгги дафъа пальто кутариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сузлашиб утирди.

— Бундай булмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб,— ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам утмаган экан. Мен Раҳимжонга айтман, қуймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил,— деди Муҳаммадражаб,— узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай булсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннинггина қулидан келмас эди. Саидий уйлаб қараса, Жамол Каримий туғри айтади: аввало Муҳаммадражабнинг узи буйин эгди, сўнгра, мушгипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто узини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай булишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли уйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кучанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, унғайсизланмасдан Саидий билан кучоқлашиб куришди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, унғайсизликларга урин булмади. У эшиқдан кириши билан опаси буйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемехр буларсан, деб уйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йиғлайсан? — деди у ўзини аранг тутиб. — Мана энди... келдим-ку...

— Бу яшшамай улгирнинг узи ёмон, — деди опаси, мушгини ерга қадаб, — сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжоннинг курсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам утиргани жой тополмай юрдики... Ул-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжоннинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени уша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гудак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёгинг йўқ булса ҳам эркак булгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ун ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Ул-а, худой таола... Ҳар ким уз феълидан курсин... Қайси куни ана у терговчи уртогинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг уртоғи, деб... Эҳ-ҳа, айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтади. Раҳимжон шуни оладиган булса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб утирибди. Шуни олиб бераман, йулини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оилага яқин келтирди. Бу сузларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн булдики, буни Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қилар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг узидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлғиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўғрисида сузлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай курсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ тутаётир... — деди, сураётган папиросининг чугига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бушатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб. — Қаттиқ, омон булсин, хи... Ерни ҳам олиб қуйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсак ҳам булади. Барака топкур оғайнилар шунни маслаҳат куришади...

— Қанча солиқ чиқди? — деди Саидий усмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Ун ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр булади, демас экан...

— Тулай оласизми?

— Энди... хи... тулайману, тулагандан кейин «тулашни билар экан», деб тагин чиқаради-да. Шунни туламасдан дуконни йиғиштириб қуя қолсам... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кунсин? Тулайсиз-да. Майли, туланг, бир йулини қилармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап булар...

— Ҳе... Узингиз... Йўғ-э... Сизга пул куп керак булади. Унгача топсак ҳам... Муниسخон энди банди жудо булиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўғрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги уртоғингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гуё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун журтгага гапни бошқа ёққа бургандай. — Шу киши бирон йул-йуриқ курсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гуё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон булиб, анграйиб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган булиб, ҳукумат — дарахт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи узи келади, демоқчи булди.

Саидий «маст булиш пайшанбалари»нинг бирида ҳушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман, — деди Саидий Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини курсатиб, — бунни куринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳар-

нави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жунатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қуйиб бердими?

— Э, қуйиб бериш қаёқда дейсиз, сўлоғи уйнаб етибди-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимликдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Муҳиддин уйланиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапирди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу кун кечқурун Мирза Муҳиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Буни Саидий Муҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Муҳаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айтолмагандай кўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тadbирни айтмоқчидир», деб уйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Муҳаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб уйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чакчақлашиб утирдик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайди-ганга ухшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, узлари фахмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмамай Саидий уйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсам, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсам, ушанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичида омордаги қолган қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шубҳасига топширди. Мирза Муҳиддин курсатган одамлар воситаси билан ҳовли-

сини бундан икки йил бурун хотинига утказганлиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қушиб, хотинига топширди-да, шипшийдам бўлиб уйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кура солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг узи олиб бориши, суд Муҳаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкни мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд буладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порахурликда айблаган бир фелъетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини куриб, уни қамоққа олди.

XXXI

Муродхужа домла уз меҳмонхонасига Саидийнинг кучиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу ердан жунатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшитиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Муҳаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла купдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхужа домланинг жузвий айбларини курсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизғаниш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Кенжа бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида Саидий ўқиб кулди ва шуни Кенжа имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Кенжа муҳаррирга берган эди, муҳаррир галвага тоби йўқ эканини, бир газетада кутарилган масала уша газетанинг уз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қондалари туғрисида

бутун бир соат сузлади; сунгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига махсус хат билан юборишини суради. Саидий Кенжанинг куз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва уқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу куни кечқурун Муродхужа домланинг қулида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхужа домланинг меҳмонхонасига кучиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди. У истаса — қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб утириб, деворга осилган шарқ ва ғарб адибларининг олтин рангли ҳал билан буялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қилади; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан куббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиклар орасига кумилиб уқийди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қулига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган паттилам оёқ товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кнопокани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб, хизматга тайёр булади. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан қўрқади, унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат утиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат утириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сорахонни юз кўриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлақда. — Уз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сураш, урисча, знаком булинглар...

Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадқоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг қулоғига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сорахон иккала қули билан юзини қошлаб, оёқларини кериб утирар эди.

Сорахон қочмайдиган, уялмайдиган булгандан кейин домланинг оиласида Саидийнинг илгимоси фармон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келгандан кейин Муниسخон уни қурганида мудом узини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сураган эди, Муниسخон, жавоб бериш урнига, Сорахоннинг ундан қочиш қочмаслигини суради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сорахонга узининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сорахондан жирқанишини Муниسخонга қачон булса ҳам курсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир куни Аббосхон кечаси Муродхужа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ утирди. У нега матбуотда ҳеч нарса қуринмаслигини сураб, Саидийни койиди. Саидий биратула каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан уқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу куп, — деди у, — хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йук, — деди Саидий, — мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириб зарур. Бузилмасликка чақириб — бузук хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир

ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб булиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни уйлаб чиқариш учун фантазияга эга булиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, езилганни кўчиришдангина иборат эди. Ушандай хунук, ушандай хулқларга эга булган хотин — Сорахон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда уз қизининг сифатларини кўриб, хафа булмасмикин? Яна узига деди: «Муниسخоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сорахонга қандай қарашимни Муниسخонга кўрсатган буламан-ку!»

Уз боласини кўнгиз «оппоғим», кирпи «юмшоғим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан уз қизи орасида ҳеч қандай ухшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сорахонга ўқиб берди. Сорахон аввал бу хотиннинг қасрда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий уйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сорахон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам буласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча уртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гузал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий улимга тайёр булиб, кафанга қараб қолган булса, Кенжа уз терисидан кафан бичиб, суягидан тобут яшашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак булиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис буладиган кун эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини куриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла узича,— отимдан ҳазар

қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинлар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келишини журтгага ҳеч кимга, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қуйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сунгра, модомики бу кераксиз маъруза булмас экан, бу тушланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Купчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йигилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хужалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути учиб Аббосхонга қаради. Аббосхон уз навбатида, «ишингиз булмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб куз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очикдан-очик шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги туғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳлари террор йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ хужалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг узи тасаллига муҳтож булиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охириги сўзни сузлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Саидий Аббосхонга, йўлда кетаётиб.— Мен буни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа булдингиз, чоғи? — деди Аббосхон, Саидийнинг елкасига қулини ташлаб.— Бундай булишини мен сизга шу мавзуни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган булса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, куп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид булишини хоҳлайман...

— Нима, биратула ер билан яксон булишимни хоҳлайсизми? — деди Саидий.

— Асар қанча куп ва қаттиқ танқид қилинса, уқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб уқийди!

Саидий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXIII

Оламдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган булганидан бери шу саф олдидан утиб боради. Мунисхон саф олдидан утиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан утиб кетганида қайрилиб қарашга мажбур қиладиган эркаклар учрай бошлади. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Узининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукамали булади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшитди: акаси уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхужа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар утиришлар булар, қачон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қуйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз утириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит! — деди Салимхон. — Мулойим, ширинсуз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширинсузлигидан кура йигитдай йигит қисганда қулининг оғригини афзалроқ куради эди.

— Менинг узимда ҳам ихтиёр борми? — деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми? — деди Салимхон кулимсираб.

— Йук, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йук, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари

сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир огиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени бахтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Билаган, нима демоқчисан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тугрисида уйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ кўрасан. Уйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран кўевга бердим. Сен то у одамга кўниккунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўникишни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини курсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кўникишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунисхоннинг куз олдига Саидий келди, хаелида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима? Фақат она... Она... булиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қилади? — деди Мунисхон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тугрисида келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тугри. Табиатни қонун билан узгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қилай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта туғади, балки тугмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, унта бола тугилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғла-

моқчи булганини унутди, яна бошидан тушмоқчи булган эди, Мунисхон унинг сузини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладингизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йуқ.

Шу кечаси Мунисхон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида уйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқчалар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йуқ,— деди Мунисхон сесканиб,— худо кўрсатмасин!»

Мунисхон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам юмалоқ эмас, қора билаги унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса уртача одам булар...

Яна бир кун Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътирозга урин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен уйлайман, сенга ҳеч уйлаш керак эмас», деди. Мунисхон бу сузни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «уртача одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиглар эди. У узини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гурга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера булмасин, ҳозирдан куникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат бўлиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирар эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кучада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йуқми? — деди унинг кузига тикилиб.

Мунисхон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ булган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Муниҳон сингари, шу қийин ишни қилар — Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Муниҳон узини алдай олмаган — фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йигларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми? — деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб булгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин! — деди Муниҳон узини хурсанд курса-тишга тиришиб.

Муниҳон шу билан, булажак куёвини яхши куриши-ни, узини бахтиёр ҳисоблашини билдирмоқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Муниҳоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда... — деб гап бошлаган эди, Муниҳон сўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин уртоқ эдик, аммо нима бўлиб ушандайлар... булганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билагини секин қўйиб юборди.

XXXIV

Муниҳоннинг тўйи шу йилнинг кузида буладиган эди. Саидий сунгги ойлар ичида Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясашдан чарчаб, узига тасалли бериш учун янги, уз назарида ундан кура жунроқ иш топди, қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст бўлиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан бўлган утиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сорахон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоч

хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз кўришди. Пакана, ориқ, юзи кукимтир — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи кўришганда «узимнинг углим буласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, куз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган суроғига жавоб деб уйлади.

Сорахон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон? — деган эди, Сорахон қул силтаб:

— Онаминг узлари ҳам уришқоқлар, — деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганда уйда кунгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаганда бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кура хушёрроқ келди-да, яна кўчага чиқиш нияти булганлиги сабабли ечинмай, каравотга чўзилди. У хаёл суриб ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий узини уйқуга солиб ётаверди. Сорахон қулидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ушандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қули етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ уйланиб ётди. Унинг куз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ута бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қулидаги чойнаги билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдирмоқчи булган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу куни кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи

кун кечкурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпинган, қулида чиммат, кучанинг нариги юзидаги бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сурашмоқчи булиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сорахон юзини чиммат билан тусиб, Мирза Муҳиддинни утказиб юборди-да, узига одат булмаган бир абжирлик билан бурилиб бир қадам ташлаганида Саидийга туқнаш келди. Саидий сурашгани қул узатди.

— Нима булди, Сорахон, чиқмайдиган булиб кетдингиз? — деди кайфдан қисилиб милтиллаб турган кузларини унинг кузига тикиб.

Сорахон бу қарашга бардош беролмай, унинг кукрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиққан эдик...— деди ва Саидийнинг оқ шоҳи куйлагига қаердандир илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган булса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ куйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор булмаган киши тез пайқайди. Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли булишидан манфаатдор эмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу куришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кузи қора, киприклари бу кунгача кургани ҳамма киприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қушди: «Баъзи қизлар чиройли булса ҳам истараси совуқ булади, хуснда истаранинг аҳамияти зур».

— Муҳаббат нима? — деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бушатган рюмкасини столга қаттиқ қуйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч узи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг узи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишда маъно йуқ.

Бу тугрида шунча куп гапирдики, Жамол Каримий

«Мени яхши кўрган қизимдан айнитмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигимми, бундан қатъий назар, ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса булгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилинич равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сунги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кузи қоронгилашди, боши айланиб, қулоғига гувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган уткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кутарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дарахтларнинг барги тиниқ кук ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғиш нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқасига қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича ҳаёлдан бушамади; шунча ҳаёл сураар эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини столнинг олдида борганида орқасига қарабгина билди. Буялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кучган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга утирди, қоронги тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сунг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сорахон кириб қолди.

— Вой улай, Раҳимжон ака,— деди Саидийнинг қулида супурги қуриб.— Сиз ишлаб утирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон булади...

— Озгина...— деди Саидий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сорахон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Ҳаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сорахон эшик олдидаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сорахон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин

Сорахон жувон булганда қандай хотин булишини куз олдиға келтириб кўрди: жувон булганида тулишар, тулишганда ёмон булмас...

— Ишингиз булаёздими? — деди Сорахон дераза ёнидаги креслога ўтираётиб. — Овқат яқин...

Унинг шоҳи куйлакни кутариб турган кукрагига кузи тушган Саидийнинг қулогига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса булаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни буйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен куни буйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин булса...

У сузини тамом қилмасдан Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмаганидан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ухшаш ёзлигингиз йўқ экан, — деди Сорахоннинг қулини ушлаб.

Сорахоннинг қулига Саидийнинг эмас, йигитнинг қули тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шуни билдирди. Саидий буни фаҳмлаб дарҳол қулини олди-да, шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзиб кўрсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сорахон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб кўрсатмоқчи бўлди. Сорахон қулини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал буни упай, қандоқ булганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сорахон питиллаб қўймадими, ё биров кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сорахонни уша куни уша тобдаги хоҳишича тузукроқ уша олмади.

Икки кун йўқ бўлиб кетган Сорахон учинчи куни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдай ҳурка-ҳурка кир-

ганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негадир бу сафар ҳам муддаосидагича упа олмади. Тузукроқ упиши учун, назарида нимадир кам эди. Сорахон деярли ҳар куни киради. Саидий ҳар сафар кеча мулжаллаб қўйганича амал қилади, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кунгилдагидай бўлиши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир куни узидаги бу туйғуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларнинг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриги», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни упиш бошқа ҳақиқий упишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш бўлса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунути яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишнинг узигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан узини ҳам ишонтиришга уринса, Муниسخоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаसा ҳам, ҳарҳолда, Муниسخон Муниسخонлигида қолди. Муниسخон билан биринчи марта учрашувини хотирлашнинг узи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга узини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига беруви керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга киргани қанчалар машаққат тортди? Университет уни Муниسخоннинг кузи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик — уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Муниسخоннинг диққатини жалб қиладиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинасидан кутарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон узининг аллақандай фазилати билан Муниسخонни узига қаратиб олди.

Аммо Саидий узини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У узини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қилар ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кутарилиши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кутармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори булажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлав-

ҳа қилмайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Муродхужа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда курган адибларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йулини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёғини кутаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У ўз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли ёзувчиларнинг атоқли булувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузуқ эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап булган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап булар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузуқ» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У сўзлайди, фикрига қушилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша сингари кишиларнинг эса мия механизмидан бирон винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикрни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиёсат ёмон» демоқчи булганини Илҳомга куз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, ичида «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен уйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмаҳонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йук, агар мохов булсак уни айтинг...

— Хуш? — деди Саидий, қулидаги оттискларни улчаётиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қулидаги ўзи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж руҳсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом

булгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора булди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз, — деди Саидий кучага чиқишганда. — Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати... — деди Ёқубжон.

Саидий, журалар тушунадиган одамлар булса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртасига журналарни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта булмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудирӣ Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг кўрқоқлигидан шикоят қилган куни курган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти утказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига ариза берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан учирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида курсатди. Зокирхон эса ёлгондакам тавба қилди, орада бир неча ой утказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Урганган қиморбоз турли йуллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор орттиради-да, бу эътиборга бир гуруҳбозлик қилиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қулини бигиз қилар эди. Зокирхон қулига кичкина чамадонини олиб, кучага чиққан куни ҳамма билар эдики, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қулини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган булди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта булган журналар сони ойнанинг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт, — деди бир сафар Ёқубжон суяк кемираётиб.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, булмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!.. Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузуқ, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузуқ, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина узини фароғатда ҳис қилар эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, қўкрагига муштлади.

— Мен узимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сукдилар. Суксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У уз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак? — деди муаллим давом этиб. — Қани?

— Ташкил қилиш керак... — деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гушт уғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БУЛИМ

I

Саидий Мухторхонни туй ҳафтаси Салимхоннинг уйида куриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кузи лойга тушган мунчоқдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлари елпигичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган. Наҳот Мунисхон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тартиб Маҳмуджон афандигача ҳамма иззат қилади. Маҳмуджон афанди у билан сурашганда энгашиб, қулини упғудай бўлади. Саидий унинг Муродхужа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсиррашиб, ҳазиллашиб, кулишиб утирганини кургандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсининг калити бунинг қулида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Мунисхоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи куриниши туғрисида ҳам шундай уйга борди. Унинг қаршисида утирганида ҳар дам ундан бирон муъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Хаелимдан кутарилибди...— деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат уйнаб утириб.

Саидий бир चुчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира уйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Купдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди. Мухторхон уйланиб қолди. У шоҳни қайси катакка қўйса фойдалироқ бўлишини уйлаб:

— Ҳимм... Куп хат ёзишмаслик керак...— деганини узи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон булди ва бу суздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиеда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд бўлиб, нима деганини ўзи билмай жавоб берди,— ҳимм... Ўзгантда... Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йук, йук, очмас... Ўз... гантда...

— Ўзгантда нима қилади? — деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволини жавобсиз қолдирди. Аббосхон урнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қулини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда? — деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳаммани... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётиб.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам кўринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сузича, ер юзида мия механизми бутун одам битга булса, уша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қулидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадимми?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунистонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунистоннинг шу бедавога нега кунгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қулида қандай тилсимнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронғилигича қолди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан беркитиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кутарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин узида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У туйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Туйнинг қандай утганини эртасига Сорахон сузлаб берди: Мунистон йиглабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

II

— Сиз Мунистон уртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим...— деди Сорахон бир кечаси Саидийнинг хужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарнинг қирралари ёруғ чироғ шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди ва олаётган китобини ярим сугурилган ҳолича қолдириб, Сорахонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган булаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йигит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз булар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Упишганларимиз, қучоқлашганларимиз гаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унутди, келиб жойига утирди. У узининг айтган гапидан хижолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оилада домланинг унғ қули ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб утириб, «Раҳимжон, Сорахон билан шухлик

қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рузани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сорахонга «Мен сен билан бегараз гапиришаман», деб утирса, тагин ҳам Сорахон йиглаб чиқиб кетмади. Саидий сузининг мантиқсиз эканига иқрор бўлиб, кейиндан Сорахоннинг кунглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба узига узи ҳисоб берди, оқим узини қаёққа олиб кетаётганлигини фаҳмлаб, кузини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса булар...» деб қул силтади.

Шундан кейин у Сорахонга эр бўлишга куника бошлади ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда оилада узини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкуёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхужа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайрихоҳ бўлибгина эмас, қайната бўлиб кирар эди.

Саидий Сорахонга эр бўлишга куника бошлади, энди «булажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди. Саидийни шундай уйга олиб келиш домладан куп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳукизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий узини бутун мулк-амлоққа шерикдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сураш урнига, туғридан-туғри рухсат сурайдиган ва Саидий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий узининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхужа домланинг меросхури! Домла шу туғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна куп бойликлар қушиб булганидан сунг куп турмай уладиган куринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тулдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли узининг «Боғи эрами» билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўстлогига етган зарардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кунглига ғашлик солар эди.

Саидий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кўради. У оламшумул ёзувчи: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ун икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сунг бу сергавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат кучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гузал ерига солган қасрида утириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги утлаб юрган қуйқузилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида усган писта, арча, кум-кук уланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўришиб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ булади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари устиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қилар эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турар эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш уша водий, уша қаср, уша Ариадна, уша гуррақлар гуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт булган маҳалла қомиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси қўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар угилчаси билан қолган хотинининг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг утиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта утар-утмас, рўзгорга қўл кетди. Икки ой утмасдан рўзгорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» булади. Қавм-қариндошлар ҳам умр буйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, булганда ҳам паранжи билан столда утириб бўлмайди. Столда утириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, буш қўл керак.

Саккиз ой утгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб уни кафилга сурашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахур Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдирди.

Гуноҳи порахурлик, аммо вақт утган сайин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тукилар эди: у — порахур, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг 'бобоси табиб булган. У — аллақандай кишини ўгли билан улдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидаги ёмонларнинг руйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи булиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўққа чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиланинг аҳволини тасвирловчи ариза ёзиб бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб куради.

Суд идораси тасаввур қилганича булиб чиқмади. Оддий бино, узи куриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кузига стол ва қоғоздан иборат булиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рупара булганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимирди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтагига солиб, иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сунгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тухтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини дарғазаб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз булади?

Хотин йиғи аралаш жавоб берди:

— Эрим булади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кўзи титраб турган оппоқ қўлда эди.

— Порахурни шўро қонуни сира аямайди. Порахур шўролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шўролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиғи аралаш эътирози билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Узи шувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сираям қарши эмас. Ҳаммага тушунтириб юрар эди.

— Қаршилиги қуриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега булмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилиқ эмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитмаганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо унғайсизланар эди.

— Ё фақат шу ерга ёпиниб келдингизми? — деди Мирза Муҳиддин унинг унғайсизланганини сезиб.

— Узим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юзидан туширди.

Давомли ғам-койишдан сулиброқ қолган булса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг гунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб, Мирза Муҳиддиннинг кўзлари ўйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб, аризани яна кўздан кечирган бўлди.

— Хўп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— Узимиз кучманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсам. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри уша адрес буйича эртароқ бориб, кучанинг бошида утирди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кучанинг бошида тўхтаб, ундан

Мирза Муҳиддин тушди ва ҳеч қаяққа қарамай муюлишдаги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси утказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қулига олиб эшикдан кирганда, Мирза Муҳиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бусагадан утиб, бир-икки қадам босар-босмас, утирмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим эди. Хотин паранжи-чимматини дераза олдида турган стол остига тикди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, кўрқиб, қалтираб, кўрпачага утирди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги кўрқувдан бўз бўлиб кетди. Жимлик чуқди. Қардадир ўргимчак уяга илинган пашша гингиллар эди.

— Ёзилиброқ утирсангиз-чи! — деди Мирза Муҳиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб.— Ёзилиб утираверинг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши утирибман...

Мирза Муҳиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқориқроқ утиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим...— деди Мирза Муҳиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб.— Иш зур...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб узини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин қулини унинг елкасидан ошириб узига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башарага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қилман, деб кўрқитиш, тўртинчиси — дод дейиш ва энг охиргиси — юзини икки қўли билан беркитиб куюниб йиғлаш. Ягона йул — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг,— деди Мирза Муҳиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди.— Тергов аллақачон тамом булар эди, бироқ янгидан-янги жинойтлар очилаётибди... Бир иложини қиламиз...

Йигит рюмкаларга вино қўйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит

қанчалик уриниб олдиролмаганидан кейин рюмкани Мирза Муҳиддин олиб, хотиннинг қаршисига чўккалади ва ишни бетухтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун утмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг устида бош қотириб мағзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшитиб, Мирза Муҳиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варағидан шахсий гараз ҳиди келади-ку! — деди.

Мирза Муҳиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, варақлади-да, эслаганига ишора қилиб қошини керди.

— Хуш, қандоқ шахсий гараз экан?

— Порахур дейлади, порахурлигига далил йўқ. Хотин-қизлар озодлигига қарши дейлади, унинг қаршилиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зурлаган, одам улдирган дейлади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бунинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фикрини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганам йўқ.

Мирза Муҳиддин уйланиб қолди ва зўр бериб пешонасини уқалади, қоғоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни варақлаб, газетадан қирқиб олинган хабарни курсатди:

— Гап мана бунда... фирқа матбуоти булган газетанинг обрўйини сақлашда... Газета уни порахурликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жинойт содир бўлуви мумкин эканига далолат қиладиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахурлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менинча, билгакс, бу фирқа матбуотининг обрўйини тўкади.

Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди:

— Порахурлиги рост, мен бунини шахсан биламан!

— Ишда бунга асос буларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Булса курсатинг... — деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг узи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлик қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обруйини тукадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хотинига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни снгиллаштириб судга чиқарганимда, халқ суди Иброҳимов ишни яна огирлаштирди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган халқ суди орасида қандай адоват бўлуви мумкин эканини уйламади, чунки икки яшар гудак билан тул қолиш ваҳимасида гангиб қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора суради, айб гаплар гапирди...» деб йиғлаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга куйган Саидий буни кутиб утирар эди.

Орада икки кун утмасдан Мавлонқуловни порахурликда айблаган уша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сурагани ва уйига чақириб зурламоқчи бўлгани, йиртилган куйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кургандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиғлаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиламан...

— Ёлғон, ҳаммаси ёлғон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг таги чиқар. Хайр, булар иш булди энди.

Мавлонқулов упкаси тулганини хотинига билдирмаслик учун энгашиб угилчасининг бошидан упди; кейин узини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг булармикан...

— Мен ҳам шуни уйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Бегижоннинг хотини уша ерда ишлайди...

— Шундай қил. Улмасак куришамиз. Бу ишнинг таги очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кузи жиққа ёшга тўлди, ўглини қулига олиб яна унди ва соқчи куришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига утганда, угилчаси қичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!.. Да-да!

IV

Мирза Муҳиддиннинг Муҳаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдирди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Муҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Муҳаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мулжаллаб қўйган эди. Муҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб утган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб уйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Муҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан бохабар экан. У «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни узи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтишни лозим курмастир» деб уйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Муҳаммадражаб тулишган, юз ва буйинлари ёгдан йилтирайди, узи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Муҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Муҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг хужрасида утказди.

Орада бир неча кун ўтди — Муҳаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида кунни буйи уйда утиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Муҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат булар, ичида «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман? — деди Саидий, бир кечаси, Муҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу суроқни купроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтаётирсизми? Йуқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши булак.

Саидий, гарчи бу суроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади. Муҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиқ упкалади:

— Жуда қурқиб қолганга ўхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йуқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим буладими... Энди, кечкурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечкурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган уйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тугриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан упкалади. Муҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кунглини олиб, орадаги тундликни кутарди.

— Узингиз биласиз. Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадимми?

— Йуқ, дастмоя уртада. Мол топиш ҳам жун. Кооперативдан мижозлар куп. Гап бунда эмас. Узингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоғи чиқади. Бу чатоқликларга мен рўпара бўлсам бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кузини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч булмаганда яримга келтиради ё буткул йуқ қилади. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялоғи тилладан бўлгандир, порани илиқдай ютади. Ҳар борганда Ҳожини курмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилар» деб уйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда куп тушди. Шундай бўлса ҳам,

бадавлат одамлар экан, пул билан улимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин уша томонларга бориб туради-ми? — деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа булса, унинг Ҳайдар Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олдига бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сузлашни хоҳламас эди. Саидий яна упкалади, аммо бу сафар упкалаганини суз билан эмас, ҳаракат билан билдирди.

— Утган йили Ҳожи мени Ўзганга юборди,— деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига тушдик. Кечқурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, мен билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги учган, худди рўзғори опись булган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сурашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Узингиз биласиз, мезбон ташвишманд булгандан кейин меҳмон утиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон булмасдан, «лоҳас бўлиб кетаётиман» деб, жой сўлдириб етдим. Мезбон кучага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб утириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан? — деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб кирсам, бир урис башара киши келди. Мезбон у билан икки-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир утдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гулликка солиб зеҳн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм бўлиб ўз оёғи билан улимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири

оёғидан дармон кетиб тиззалари букилди — чуққалади. Урис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қурқса қизиқ булар экан: бир туғрам нонни оғзига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сурамадингизми?

— Узи сирни бой бермасликка уриниб турибди, айтиб булмайдиган сир булса, «билган экан» деб усал булмасин, дедим-да, сурамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қурбоши улдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қурбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина булган экан. Кейин билсам, агар шу қурбоши улдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар қурбошига яроғ-аслаҳа етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизиққан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг галвасини эшитиб кунглим ғаш булди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам булинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган булса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга булган меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноксиз суроқлар берди. Бу суроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учини топиб беради.

Соққа уйнаб чунтагини енгоққа тулғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси узича мамнун, узича бахтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб булмас эди.

Асаларининг гингиллаши, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гудакнинг дастлабки айтган сўзлари — ҳаммаси қулоққа ёқади,

аммо Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Муҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сузлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-бирига боғлар эди.

V

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сунг ҳам ҳикматли сүз булиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Уйда сукут қилиб утирган эшон қор ёғаётгани тугрисида каромат қилади. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қараши булмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари куп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноксиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-ҳуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб булса ҳам югурадиган Ёқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб кар қилган киши узини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмаҳона ишчиларини текинга уқитади. Муродхужа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кургани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда уша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар уқий бошлади. Булар ва буларга ухшаган сон-саноксиз ҳодисалар булди, булаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тугрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина уйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғондики, ҳатто аллақачонлар утиб кетган ҳодисаларни ҳам уйлаб кура бошлади. Нега Абосхон Муҳаммадражабни Ҳожига қушиб қўйди? Нега Мунисхон — табиат ҳайкалтарошлик ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир муъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кузига ухшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва

шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сунги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уша механизмни ҳаракатда кўриш керак. Саидий узини бу механизмнинг бир винти бўлиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай даражада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қингир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат була бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам булар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг ёски ярасини янгиледи, тўрт-беш йил ичида хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Ёски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан яшашга унинг шахсий ҳаёти кумак берад эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кузи билан қарар, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилик унинг жонига қасд қиларли даражага етди. Бундай қарама-қаршилик кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйнини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо бунга ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қилар, баъзилар елкасини учириб, гапни бошқа ёққа бурар эди. Саидий Ёқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ушандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган»

одамларни кузда тутар эди. Ёқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхужа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сояси юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу булиб, гапни ёшлар ҳисобига устириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кунди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш урнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдан эди.

Мунажжимлар қуёш тугилишини қандай қарши олса, Саидий «ташқил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир уйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сураган хотиндай эшилар эди. Компаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда булмасин бир томонга интилар эди: «Ташқил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йулга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жураларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман булган дустлар, бадхоҳ хайрихоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ухшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам бериди турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу топда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши булмаган булса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида куп ичиб, маст булмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайрихоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва қучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди,

журалардан бир нечасини «куён юраклар, куёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичида яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган булса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса узини доҳий ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта утгандан сўнг бир куни кечаси Муродхужа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга утираётиб гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор, — деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У утган кечаси Сорахон чиққанда, ҳол-жонига қуймай, ярим кечагача олиб утирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Утган кечаси... — деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қилади!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сузлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хуш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножўя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз, — деди домла давом этиб. — Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен ўйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай булиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб булмайди. Мен биламан... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ булиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, бунини мен вужудга келтираётирман, деб ўйлайсиз шекилли... Шундай булса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қасқдан биласиз шундай марказнинг йуқлигини?

— Булса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган булса-чи?

Саидий шунча куп суроқлар бердики, Муродхужа домла мулжалидан ортиқроқ сирни айтиб қуйди.

Саидий узининг лойиҳалари билан кунгилсизлик туғдирган кечаси, Ёқубжон туғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла куп масалани узича ҳал қиладиган ва шунга ҳақли булса ҳам, буни якка ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг уз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қоидадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, узини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, у вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бириктириш»га шошилмайди ва устида жиддий бир маъсулият сезиб тийилади.

Муродхужа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қуйди. У Саидийнинг кунлигига қараб утираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга булган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурият билан булган алоқа сингари яна куп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётиб, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сузидан чиқмаслик лозим эканини ва журналардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, куп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиғи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сунг ҳаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичиди уткир нотик, ҳарбий ишга утакетган мохир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воси-

таси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирар, ҳали пулатдан кийимлар кийиб, узи якка зирҳли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ухшаган интиҳосиз хаёллар ичида узининг водийга солажақ касри юзиб юрар эди.

Муродхужа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қумита аъзолари билдиришни лозим курмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб куйди. Шу дуруст булдими, нодурустми? Домла уйлай-уйлай ахири, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йуқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қумита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қоидадан мустасно қилиб булмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа унлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Саидий — булажақ куёв! Саидийнинг оғзи бушлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган булса, қумита аъзолари айтгандай, уз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кура ҳозир чин кунгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обрўйини тукишни, ё булмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ курар эди.

Домла унинг олдига тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва куп вақт бунга муваффақ булар эди. Икки орада утадиган гапнинг мавзуи нима булмасин — ой куйишим, сигирнинг камсутлигим, оқсоч хотиннинг ёмонлигим, фанний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тиралар эди.

Куп вақт утмай Саидий Муродхужа домла вилоят қумитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ булган куп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни уз урнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда курди.

Бир жума куни Саидий Муродхужа домла билан улфатчилик қилиб утирганда Ёқубжон келди. У утираётиб, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йуқ, Саидийга «сиз товуксиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи булса, аввал шундай бир нотайин ва купинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктирарди. Буни ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди.

— Домла, сиз айтганмисиз бу кишига? — деди Ёқубжон, Саидий узатган пиёлани олаётиб.

— Йўқ, айтганим йўқ. Узларинг узаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирманглар. Қондани бузманглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сунгра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Суз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жужа очганидан кейин, то жужалар уз донини узи топиб ейдиган, хавф-хатардан қочиб қутула оладиган булгунча парвариш қилади. Жужалар шу даражага етгандан сунг товуқ «бор энди, уз донингни узинг топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқубжон ва унга ухшаган дунё кўрган «она»ларнинг вазифаси — тухум босиб, жужа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш» — «бор энди, сен ҳам мендек тухум босиб, жужа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буни икки-уч оғиз суз билан айтгандан сунг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап доирасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гуё уз фикрини айтуви керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ берар экан, уйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тўғрисида уйлаганида, назарида, сон-саноксиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, буйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни ҳаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулогига эшитилиб турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йўл эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У ҳаёлида газета бошқармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Университетдаги танишларини ҳаёлдан кечирди. Буларнинг ичидаги танишларини уйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳарҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхужа домла ургатган сузларни майнадай такрорлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхужа домланинг йулини тусиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини узи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Саидийми» деса-чи? — Ҳеч шубҳасиз «Саидий» дейди, чунки, келажакда катта ҳамён эгаси булиш умидини йуқотишдан кура, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш яхшироқ.

Саидийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кунгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин эканини домла билар эди, шунинг учун Саидий оз вақт ичида ундан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид куп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ урнига кук байроқ тикиш. Бу шундай байроқ буладики, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай узини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чурилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин булади.

Саидий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари уйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, узини тамоман ожиз сезади. Саидий босмаҳона комсомол ячейкасининг секретари Пулатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай булди.

Пулатов босмаҳонага янги келган, илгари бошқа босмаҳонада ишлар эди. Саидий Ёкубжон сингари ҳарф теришни урганмоқчи булиб, босмаҳонада юганида уни кураб эди. Саидий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунда сочилган ҳарфни жой-жойига қуйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун куп қийин иш эди. Шунда Пулатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғиштирди ва жой-жойига қуйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пулатов сунгги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча мартаба «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирмасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пулатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат

қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхужа домланинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кургани» йўқ эди.

Саидий кечқурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кургани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни учиртириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йулчибой утирар эди. Унинг устида яхши беқасам тун, бошида чуст нусха дуппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши курган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо узининг кузига ишонмас эди. Йулчибой дарҳол урнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб куришди. Йулчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сурашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз? — деди Пулатов Йулчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, уртоқ Саидий-ей... Бир курай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, босмаҳоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хуш, тинчмисиз, димоғингиз чоғми?

Йулчибой Пулатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пулатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмаҳонада ҳарф терувчи эди. Йулчибой дарсдан бушангандан кейин Пулатов ҳужрасига келар, узининг хушчақчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордигини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сураар эди. Пулатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йулчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ургатишдан эринмас эди. Пулатов унга шунча ургандики, ишдан қайтганидан сўнг Йулчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йулчибой билан бирга утирар эди. Бир куни Йулчибой қаердандир «Ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йўқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунақа китоб чиқаринглар», деди. Пулатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан

сунг Йулчибой ҳарф терувчилардан куп уртоқлар орт-тирди. Йулчибой шу кунлардан бери Пулатов билан иноқ. Пулатов бу ерга келганидан сунг Йулчибой шаҳар-га ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йулчибой узининг қандай уқигани ва ҳозир қишлоқ шўросида секретарь бўлиб ишлаётгани туғрисидаги ҳи-коясини тугатгандан сунг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз уқийсизми? — деб сўради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йулчибой дарҳол Саидийни огоҳлантирди:

— Чап қулоғи кар, сира эшитмайди...

Йулчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззаси-га туртган эди, йигит Саидийга ун қулоғини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган? — деди Саидий. Йигитдан илгари Йулчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик! — деди Саидий Пулатов-га қараб, — нима гуноҳ қилган эдингиз?

Йигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Кимсан деган бола билан кўриқда мол утлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Кимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Йигит Кимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Кимсан отамга «уғлингиз кўрбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку туғри келиб иккови ҳам қулга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратар-микан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача духтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик туғрисида кет-ди-ю, Саидий узини овсарликка солиб уртага босмачи-лар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йулга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пулатов бир нима демоқчи булган эди, Йулчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайин «ёмон» дейди. Бат-рак «ёмон» деса, хўжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ сугуради, болта кутаради. Бунини мен уз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраklar, камба-галлар ҳар ерда хўжайинга гап қайтаради, илгаригидай

шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай булганидан кейин ҳамма хужайинлар ҳам пичоқ сугуриб, болта кутаради... Босмачилик уша хужайинлар кутарган болта...

Йулчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзуни давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб урнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув булгани йуқ, лекин Саидий узини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз кунғизсиз, — деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Ёқубжон қоғоз титкилаб утириб, яна дунгиллади:

— Қандақа кунғиз денг!

— Хайр, қандақа кунғиз? — деди Саидий.

Ёқубжон махфий бир гап айтмоқчи булгандай, у ёқбу ёққа қаради-да, сунгра пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши курадиган кунғиз... Отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қилади, аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сигмайдиган тезакка ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркитиб қўйиб, узини-узи қамайди.

Саидий уйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётирсизми? — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган булсам, аввал сизни юмалатар эдим, — деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига тушунган булса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга куп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига кул солиб кўрди, аммо ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф туғдириб, бундан сунгги фаолиятининг йулини беркитар эди; оқибат шундай булдики, бировнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон уни кунғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи эди.

Саидий узини оқлашга тиришди:

— Менинг урнимда булганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

— Йуқ, мен сизнинг урнингизда ҳам булганман, лекин кўнғиздай қамалиб қолганим йуқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз йуқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йулга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йулга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, узимнинг бир лаҳза уйлашим кифоя эди. Мен инқилобдан ютқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичида сизнинг усталигингиз орқасида шу йулга кирган ким бор? Бундай одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу одамлар ҳатто уз-узидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пулатов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсирингизни ўтказинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени комсомолдан юлиб олган булганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йуқ. Мен уз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай булса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига утирди. Саидий, қаршисидаги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича уйлашиб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи булган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сурашди. Саидий ҳали урнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддан келиб қўл берди. Сурашганда бу одамнинг бир вақтлар ер ислоҳоти муносабати билан булган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўzlари Саидийнинг қулоғига эшитилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч булган соқоли ҳозир тамоман оқарган, буйин томирлари чиққан. У ҳассасининг ердми билан курсига утирди, қайрилма ёқа камзулининг чўнтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардамсиз, — деди Саидий ва узи била туриб яна суради: — Ишлаётирсизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб кўя қолди. Саидий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салим-

хон соғлом мафкура, соғлом тарбия ғамхури булиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб деворий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бирининг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола узининг хотира дафтарига «Катта булганимдан кейин инқилобчи булиб...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима деб сўралганда «шўролар ҳукумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболага қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта булганида «инқилобчи» булмақчи булган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сунг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқхоналарда буладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб булмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Калтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бушатилади. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида захарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой утиб, унинг буйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи баравар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипақлар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддин-

нинг кузига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Уртоқ Саидий, — деди Ёқубжон, — домла куп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган уйга бориб, кеча контора мудири билан бир гапиришиб курган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади! — деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортди. — Қийин экан-да... уттиз, уттиз беш йиллик муаллим...

— Ёски зиёли, — деди Ёқубжон, — бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тушунди.

— Энди, ука тарбия масаласи куп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилинган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини орттиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича купроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия бундан топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни курган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси булган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузуқ, инсонларни майиб қиладиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқами — ҳануз билолмайман. Шундай булса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийиғида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бурининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин уйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча булса, албатта, мунофиқлик булар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зур келганидан утганим йуқ. Бу байроқ машъал булиб, саодати абадия йулини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни курсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун утдим.

Саидий гуё Салоҳиддинга эмас, узича гапиргандай, кесатиб дўнгиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақдроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайдилар.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадиларми? — деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли? — деди Салоҳиддин. — Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиёлилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йуқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йуллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам халқни нодонликка бошлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб буладиларми? Йуқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча куп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ урин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сузлашиш Ёқубжоннинг планида йуқ эди, нима булди-ю, орада шунча гап булиб утди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг узидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йул қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир булишига розими эканини аниқ билмоқчи булди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йуқ демайман, — деди Салоҳиддин. — Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул булсам...

Салоҳиддан рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қулга оламан, — деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб, — сиз қўнғизсиз...

Муҳаббат — енгиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оилада муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноксиз туйгуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта туйгулар тугдиради. Мунистон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Мунистон сохта туйгунинг тез-тез фош бўлиб туришидан куп азиат чекар эди.

Никоҳдан бурун Мунистонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сунг куникиши — «чирик қирраларини яширмай, кўрсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчиси — унинг бойлиги. Никоҳдан сунг Мунистон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон уша, илгари ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У упанда худди калтакесакнинг чирқиллашига ухшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ тикқан айиққа ухшайди...

Шундай бўлса ҳам Мунистон Саидийни кўрганида узини турмушидан, оилавий ҳаётидан жуда мамнун кўрсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард натижаси шу бўлдики, Мунистоннинг гузаллиги ҳар кимнинг кучоғида бир қатрадан қола бериб тугасди...

Мунистон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо кўнглининг бир бурчида умид учқуни бор: қачондир аллақандай узгариш бўлади, Саидий унинг қарши-сида тиз чўкиб йиғлайди: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб қўл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Мунистон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилишни ҳаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Сорахонга уйланиши тўғрисидаги миш-мишларга ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг уз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тук, унга бу иш дорбознинг чигриқ уйинидай кўринар эди: Саидий узини чигриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оёғидан маҳкам боғланган, узини ташлаганида уша боғланган оёғидан осилиб қолади.

Аммо бундай булиб чиқмади. Туй янги ойнанинг йигирма иккисига белгиланганлиги, Муродхужа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дустларига мактублар юборгани, тайёрлик ишлари битгани ва бошқалар туғрисида Муниسخон аниқ дараклар эшитди. Туй булади, бу аниқ эди. Муниسخон биринчи мартаба уз-узига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини гижимлаб, куюниб йиғлади ва чидолмаган минутларининг бирида узини каравотга кутариб урди. У аввал узини ўлдирмоқчи булди, сунгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи булди, тузукроқ уйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, узини ўлдириш осонроқ куринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози булсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сунгра баравар буламиз».

Муниسخон бир куни дарсдан қайтишида, нима булиб газета бошқармаси урнашган кучадан юрди, бошқарма олдидан утиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва остонага қадам куйганида ичида «Саидийни куриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб утирган Саидий Муниسخонни куриб узини йўқотиб қўйди, талай вақт утгандан кейин узини тутиб олиб, Муниسخонга жой курсатди. Муниسخон атрофда тизилишиб утирган булим мудирларига, бурчақда мудраб утирган муҳаррирга бир-бир куз ташлаб, сунгра, расмий мурожаат қилди:

— Уртоқ Саидий, бизнинг факультетда муҳбирлар тугараги ташкил қилинган... қилинмоқчи булиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар куп...

Муниسخон қизарди. У фақат «муҳбирлар тугараги» деган нарса бор эканини эшитган, аммо тугарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни муҳбирлар тугарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, суз тополмай қолди.

Саидий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Муниسخон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб урнидан турди. Саидий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Муниسخон кетидан унинг келаётганини, кучага ҳам чиқишини билиб қадамни тезлатди. Кучага чиқилганда Саидий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунис...

Мунистон зинадан тушиб тухтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Мунистон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан гойибона бундай муносабатда булмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кунгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунақа қиласан?

— Нима қилдим? — деди Мунистон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да, — деди Мунистон, Саидийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтаётганим йўқ, умуман шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунистон астойдил қизарди, кўз қорачиғида юпқагина ёш пардаси пайдо булиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи булган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега булмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунистон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб булдинг, — деди Саидий ерга қараб, — шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб булдинг. Нега булмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб утирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганимдинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани қўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам куп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан

қарарман!.. Аммо сен айтганинг йуқ... Сен айтмаганингдан кейин, узим айтайми?

— Башарти айтмаган булсам, сен бир оз ен берсанг «Муниسخон»лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб узингда! Мен сенинг қулингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга булган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз гунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак булади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат булса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Муродхужа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур буламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йуқ...

— Москвага кетмайсанми?

Саидий жавоб бермади.

Уни қулга олишдан ожиз эканига Муниسخон энди иқрор булди. У бу кунгача «Саидий менинг қулимда бир зувала хамир, тиласам қулча қиламан, тиласам буғирсоқ» деб уйлар эди. Бундай булиб чиқмади. У секин бурилиб тор куча томон йул олди. Сукут қилиб қолган Саидий бошини кутариб нимадир демоқчи булганда Муниسخон узоқлашиб кетган эди.

IX

Саидий туйни бундай дабдабали булар, деб сира уйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумхуриятлар, Урта Осиёнинг куп шаҳарларидан шунча куп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган туеналарини пулга чаққанда оддий туйлардан унтасининг харажатини кутарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товукдай қақаглаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳаммаёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик қулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машҳур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазноқда, узининг аҳдига мувофиқ, уз қўли билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиққан купикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан бериди, узларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалақларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан упиб, узининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кура купроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайёр бўлди. Кўюк қандин нишолда ликобчалар, жонон пиелаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган мурчболар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхужа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирига куп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хужайини эрталаб домлага одам юбориб, «агар магазинларда утмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган закатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мулжалдан икки баравар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гушт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кутарилди. Ҳовуз буйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошка ва бошқа куп сабзавотлар арчилар, туғралар; супанинг бир томонини қоғозларга уралган мурч, зарчува, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кук пиёз, жамбил сингари кукатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кук қарга шоҳи куйлаклар кийган, бошларига фаранг дурра ураган бир тудда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз буйи ва супада утирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг уртасидаги шийпон томонга утиб кетишди ва ҳаял утмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шахло бўлурму мунча ҳам?

Муродхужа домла кенг оқ шоҳи куйлак кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина

тахтакачдан чиққан такдузи дуппи, ичкаридан урдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада букчайиб утириб, гушт туграётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган булса айт, кабобни қилаверсин.

Домла яна урдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остона-қул дастурхонга қулини артиб урнидан турди-да, чуқур уф тортди.

— Туй, шундай улуг айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтганларини эшитмабман. Остона. Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар саф-саф булиб шийпон томонга утишди. Буларнинг ичида Мухаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қултиқлаб олган. Энг кейинда Муродхужа домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқулар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан булинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокунинг инқирозидан сунг зоҳир булган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмония, Эронда София давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук негизи ва анинг ҳарабалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажагимиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сунг машшоқлар тупи утди.

Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кутарилган кукимтир тутун шабадада елиб, дарахтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирлади. Шийпондан четдаги алоҳида супага урнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва узлари қилган узундан-узун бир машқдан сунг меҳмонларнинг суровларини бажара бошлашди.

Муродхужа домла «буюк сарҳуш» деб атаган Жамол Каримий купдан бери орзуманд булиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сонсаноксиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг қулида эди. У эрталаб бир

пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг купидан бир рюмкадан ичиб қуришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз хушёр булар ва яна янги шишани очиб татиб қуришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб утирар эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким пайқамасди.

Маст бўлиб қолган гижжакчи ўрнидан тураётиб, гандираклаб кетди ва уртада турган дуторни босиб синдирди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...
Буруунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда утирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдирди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига утириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беришини сўради.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айни закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдирди. Бу ресторанчи узига керакли турли сабзавот, гушт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам буш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг узини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдирди. Аммо ресторанчи слкасини қисиб, «майли» деди, бундан узининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдирди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон,

Мухторхон, Махмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чет шаҳар ва улкалардан келган меҳмонлар утирган уйга киришди. Кўпчилик эса шу жумладан вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Сайоҳиддин домла, Ёқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг узи ҳам ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар уйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тароф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлининг ичкарима-ичкари уйларидан бирида уч кундан бери бўлаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунғача ҳам давом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улўғвор кишилар ичида булар катталар суҳбатида утирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб утирар эди. Марказий уринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — урта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотикларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам узгартиролмас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сунги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилнқилобчиларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош бўлиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдираар эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъакс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга якун ясади. Босмачилик туғрисида келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини туғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг узи

хийла қилиб улдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин булганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сузлаб кетди.

Ташқарида ашула, уйин давом этар эди.

Х

Кунгилдаги умумий бир гашликни эътиборга олманда, Саидий уз турмушидан мамнун эди. У, Сорахонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқроор эмас, чунки Сорахонни энди хунук хотин деёлмайди. Сорахон тез фурсат ичида унинг кунглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу ишқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам, Саидий бунга «бир упиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оилада Муродхужа домладан ҳурматли. Муродхужа домлани кўрганда таъзим қиладиган қавмқариндошлар уни кўрганда ер упгандай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул куп. Бир домланинг топганиёқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли етгита уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми ғарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг уз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кунгли гаш. Бу гашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу гашлик хусусан жума кунлари, баъзан узи ёлғиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий бахтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хираликнинг сабабини унинг узи очик билади: бу бахтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдаи. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланеди ва оқимга

таслим бўлади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда кўрилган-дайгина бўлиб қолиши мумкин... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишини, тонг отса кеч бўлишини истамас, утадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар эди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адиб» деб қичқирадиган, ҳаёлида водийга соладиган қасри битиб, кучиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, уша эртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ушандай адиблик шуҳратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса уз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «омад келганда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё орттириш зарур» деб насиҳат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимизда ун турт минг саккиз юз сумча пул, бир юз ўттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан, — деди у бир куни Саидий билан боғда шийпонда утириб.— Энди янги ойнинг урталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий уша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон уша лойиҳами? — деди.

— Ҳозирча уша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен уша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор уйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Уйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй бўлади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боққа кукрак кериб туради. Буларнинг уртаси кундалангига иккига булиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан уй булган зал ва иккинчи бўлаги боққа қаратилган айвон бўлади. Агар қатор солинажак тўққиз-унта уйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боққа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истасангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта булмаган йулка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай булар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиламан десангиз ун беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Уша ун тўрт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб уйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йунувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Саидийнинг тасаввур қилишича, бу — водийга солажак қасрига яқинроқ бир иморат бўлиши керак. Бу домлага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига тушди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни тездан битказиб қуриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланармикан, деб уйлаши эди.

Муродхужа домла материаллар сотиб ола бошлади. Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб майдон қилишга киришди.

— Мен бир уйга келдим, — деди Саидий бир куни домлага, — гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб уйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, улик ҳолда ётади. Шу бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керакда, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ун процент фойда чиқади. Агар ун минг сўм бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ун минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди. Шундай эмасми? Мен Муҳаммадражаб билан сўзлашсам, ушанга ойига ун процент бериш шарти билан беш-олти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ун фоиз берадиган бўлса ун минг сўм ҳам беришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, девзира гуруч, улганда ун сўмдан олади. Бундан ташқари, олтмиш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни сотиб ишлатиб турсак, ун минг сўм баҳузур бероламиз. Мен биламан. Муҳаммадражаб тажрибали.

Аммо узи яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса... Хафа бўлманг тагин, шунчайики айтаётирман-да. Мен биламан...

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир ярим-икки минг даромад булар, аммо бу билан ҳам иш битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзгордан ортмайди. Шунинг учун мен ортиқроқ ишласам булади. Қалам ҳақи, ойлик йули билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор. Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муаллимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да! Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтикди:

— Муаллимлик куп фойдали иш. Мен уйлайман, бунинг адиблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм булади. Мен жон-дилим билан қилар эдим, афсуски урисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф булади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да..

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ун саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, уша таклифни қилди. Куп талаш-тортишлардан сунг у, ун процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхужа домла унга муаллимлик уринлари топиб қўйди ва келган куниеқ буни айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар куни икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабида она тили, ҳисоб, табиёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар куни кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Саидий иш бошлади. У ҳар куни дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиладиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлимнинг мудири Кенжа ажойиб бир ҳушёрлик қилди: сунгги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қоғози устига «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қоғозига ёзар эди.

Кенжа буни текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмаيمان», деди. Кенжа ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кутарилди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки тосмонга ҳам насиҳат қилди. Бундан бохабар бўлган Саидий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йулини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо узи мухбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийилиброқ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кутарилган сайин Саидийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидагина кўнгилдан бир оз кутарилиб турар эди.

XI

Саидий бир куни ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга утиб, қизгин кетаётган бинокорликни айланар ва кекса усталарнинг булажак иморат тўғрисидаги мақтовларини эшитиб, ҳордигини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага утирди. Игна билан тароқнинг тишларини тозалаб утирган Сорахоннинг кайфи ҳам Саидийникидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми? — деди Саидий узини елпиб.

— Чанқабсиз-да, — деди Сорахон, — борган жойингизда чой дамлаб бермадими?

Сорахон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сузидан хиёнат белгилари излар, ҳар куни шу важдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача заҳарини ютиб келар эди, бугун гаши келди.

— Йуқ! Чойга аталган сувга чумилишга тўғри келди, — деди.

— Биладан!.. — деди Сорахон йиғламсираб.

Саидийнинг жони чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сорахоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сорахон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик булар эди.

Куп йиллар касал ётиб улган мурда сингари булган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кура ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сузлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, узи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса Саидий суз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир орғиз суз қайтарса, уч кунгача боши ғурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигуё» деб ном берган.

Ёшиқдан Муродхужа домла кириб келди. У урдак сингари лапанглаб утиб Саидийнинг қаршисидаги креслога утирди-да, узун кекирди:

— Худога шукур, — деди яна кекирмоқчи бўлиб буйнини чузиб. — Ош булсин мирза йигитга... Хуш, нима янгиликлар?

— Ҳм... бир жойдан йигирма етти қути буюқ топдим. Ун олти қадоқ алиф мой топдим. Буюғи яхши буюқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... арзон... Ҳмм... Хуш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қулим тегмайди, деган эдим. Уйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжа тузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсам, иморатга керакли ҳамма буюқ ва сирларнинг харажатини кутаради. Ҳа, дарвоқе, сизга таржима қилинадиган беш-олтита ариза топиб қуйдим. Ҳар бирига уч сумдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, буни Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон туплаган одамларни мен ҳам туплай олар эдим, чунки, буларни туплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жураларнинг сони ҳамон уша — туққиздан ортмайди? Чунки пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тукиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш деган сўз, ёшлиқдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхужа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоч кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда домла ўрнидан тураётиб, чўнтагидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам куринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дустим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдири белгисиз. Билмадим қаерда, кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кучибсиз деб эшитдим. Билмадим, уша хўжрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки уша ерга кўчиш мажбурияти хўжрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккови бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсам, нега шундай эканини ёзар эдим. Уқишимни битирдим. Бу хатни Қримдан ёзаётирман. Қримда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: «Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишда хатнинг қаеридир унга ёқмади. Қизиқ, — деди,

«хужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кучирдим...»
Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигуё» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақасерда булган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбеҳ этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суяб, тикка қўйгани тўгрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар куни Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлангирар эди, аммо бу кун ундан ҳам кура хат Саидийни асабийлаштирди.

Овқатдан сунг Саидий хатни яна бир неча мартаба укиди ва ҳар укиганида ундан табиатини хира қиладиган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан қарши оласиз!» Бу нима деган сўз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ куринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётоғига кирди, ечинаётиб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бугилди.

Домла эшикдан бошини тикди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёзсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на танини. Саидий бир неча мартаба хат ёзди, жавоб булмади.

— Мен бундан сунг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кузлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гурга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йук, йук, фойдасини-ку, оламиз. Узим борсам дейман.

— Узингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон утиб кетди.

Саидий айвонга чиқди, чекиб турган папирোসини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кучага чиқиб кетди.

XII

Саидий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жунашга тайёр, аммо

қасққа боришини билмас, упкаси тулиб, йиглагуси келар эди.

Саидий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кучанинг у юзига — майхона томонга утди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қуйиб берди. Саидий бир кружка винони, чуллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради, то кузига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кучага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Саидий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял утмай қўрғондан чиқди ва серқатнов чанг булоқ йулидан борар экан, уйлар эди: «Энди бундан сўнг турмушни маълум бир йулга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қилай. Ҳар куни уч-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтгача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсам қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар утирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадражаб фойдани ҳам танга қушиб айлантираётган булса керак. Борсам ҳеч булмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак булса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошигим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлини яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа гилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа гилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўрғони кўриниб турибди. Назарида, худди у дарвоза оғзида велосипед устаси бордай булди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йулда давом этмоқчи булиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йулни пиеда босиб уйга бориш

куп машаққат эди. У ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Саидий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан утиб кетаётганида биров чақиргандай бўлди. Саидий тўхтаб аввал орқасига, сўнгра кучанинг у юзига қаради. Кучанинг у юзида Муниسخон турар эди. Саидий кучанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Куринмайсан? — деди Муниسخон. — Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Саидий кулди.

— Узингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап эшитдим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Муниسخон анча ергача ўз иши, танийдиган, сузлашадиган кишилари обрусӣ тўғрисида сузлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан купини биламан. Купи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дейман. Ота бўлмай улгурлардан биттаси, «менга тегмайсанми?» деди. «Эй улинг ота бўлмай», дедим. Шундақа деганидан бери уша билан гаплашмайман.

Муниسخон илгариги Муниسخон эмас, илгари кишини мафтун қиладиган кузлар, энди маст кишининг кузидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай куринади, хусусан кишига қараганда, атайлаб кузларини сузиб қарайди ва шу қараши билан гуё «мени яхши кўрмайсанми?» деганга ухшайди. Саидий унга қараганда куз олдида турган Муниسخонни эмас, бундан уч-турт йил бурунги Муниسخонни тасаввур қилар, буни тасаввур қилганида илгариги ҳаёти куз олдидан утар, шунинг учун ҳозир Муниسخон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ суҳбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўймас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар, ҳеч ким танимас ва обрусӣ йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти билан у вақтдаги ҳаётини чоғиштириб қараганида, икки орада қариллик билан йигитликдай фарқ куринарди. Илгари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаётди. Шунинг учун кексаликдаги ҳузур-ҳаловатдан кура ёшлиқда тортилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи булиб қул узатганда, Саидий унинг қулини қуйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан келаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ буйига бормоқчи булиб, йулга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрилди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб бераман. Ҳу кучанинг бошигача борайлик...

Кучанинг бошига етганда Мунисхон Саидийни бир дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қулдаги қора клеенка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй Саидийнинг илгариги ҳужрасига ухшаган тор, аммо шифти паст, пол цемент, бир қаватлик кичкина деразасига газета тutilган. Уйнинг бутун жиҳози турдаги битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қуйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткадан иборат. Каравот худди ҳозир биров туриб кетгандай, оқ рўйжа оёқ томонда гижимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суяб, Мунисхон қуйиб берган курсига утирди. Мунисхон каравотдаги курпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял утмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади, — деди киришда негадир эшикнинг илгагини солаётиб, — уй иссиқ, қуйлагингни еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам қуйлакни ечиш зарур эди. Саидий қуйлагини ечгани урндан турмасдан илгари, Мунисхон гуё олдида гудак ёки уз эри утиргандай, ҳеч ибосиз устки қуйлагини еча бошлади. Саидий тухтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб утирганида унинг қулини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кузи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон қуйлагини ечиб, каравот поясига илдида, сочини ёзиб жойига утирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан? — деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кукрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари купириб турган қони сусайди, йигитлик туйғуси устига ҳул курпа епилган утдай босилди.

Саидий куйлагини ечиб уз урнига утирди. Муниسخон икки қулини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотинингдан қурқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлиб, Муниسخоннинг юзига куз ташлаган эди, у яна сочи билан кукрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айтолмай, яна ерга қаради. Муниسخоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кура узини мудофаа қилиш тўғрисида уйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Муниسخон урнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг иягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан утирилиб унинг белидан кучоқлади, аммо бу кучоқлаш, айна кучга тулган йигитнинг кучоқлаши эмас эди.

Муниسخоннинг ҳурлиги келди ва бу ҳурлик секунд утмай газабга айланди. Бу қандай газаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни уз кузи билан курган кишигина тасаввур қила олади.

Муниسخон Саидийнинг тиззасидан ирғиб турди ва тешишга тайёрланаётган курк товукдай тисарилди, сочларини гижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, уша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қурқиб кетиб, урнидан турди ва қалқиб йиқилаётган Муниسخонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Муниسخон ўзини каравотга ташлаб илондай тулғониб ҳунгради.

— Муниسخон, — деди Саидий, — Муниسخон!..

Муниسخон ирғиб урнидан турди ва утириб кафти билан куз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қулимни ушлашга зор бўлиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимаёсан! Нимангга ишонасан, чиройингами?! Ит ғажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигингами? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Булди! — деди Саидий бир оз пўписа қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи бўлиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Муниسخон...

Саидий бу гапни ҳурлиги келиб, упкаси тулиб айтди, лекин минут утмай бу ҳурлик, Муниسخоннинг ҳурлиги

сингари газабга айланди. Мунистон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кутарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунистон каравотдан ағдарилиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

XIII

Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахтнинг пустлоғига етган зарардан тортиб ёмғирда деворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиладиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш орттирмай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг узини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айтолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз була бошлаган опаси тул булар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай булса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким? — Сенинг поччанг, узингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очиқдан-очиқ билдирар эди. Саидий бу гапни кутаролмасди, шунинг учун туни-кун ишлар, қандай йул билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сорахон ва «булбулигуё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш гами билан Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кундан бошлаб астойдил ўтириб китоб ёзаман» деган ниятини унутди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қилади. Саидий ўн сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатда-

гича Сорахоннинг қулига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам утмай ранги учиб кирди.

— Нега бу оз? — деди у, гижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қулимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ушандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Саидий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётиб, жонга тегадиган товуш билан дунғиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидаги курсига тескари, Саидийга орқасини угириб утирди-да, йиғлади.

Сорахоннинг онаси чойнақда чой олиб кириб, столга қўйди. Унинг ранги учган, кўкарган эди. У эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб утирганини кўрмаса гурга эди» деди ичида ва бор кучини тўшлаб, «булбулигўё»га илжайиб қаради, «булбулигўё» пиелаларни чайқаётиб Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиғлаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Саидийнинг юраги гумуриб кетди. У иш булмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишни истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигўё»нинг портлаб кетишидан кўрқар эди.

«Булбулигўё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Саидийнинг юрагига эриган чуян бўлиб томар эди.

Саидий бир пиела чойни не машаққат билан ичиб, булмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига утирди. Нариги уйда «булбулигўё», атайлаб, Саидий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиш шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганининг йўқ, ё булмаса беш-унта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, узинг нима орзу-ҳавас кўрдинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қуш-қуш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи қуй беради!...

Саидий шунча узини бошқа нарсалар билан овунти-

ришга тиришса ҳам, «булбулигуё»нинг товуши қулогига кирар эди.

Муродхужа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида ўтган гап тўғрисида узини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб уйлар, аммо бу ҳақда узи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган булса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтни аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қилар эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машгулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, булмаса оч қолиш хавфи булган машгулотга айланди. У шунча банд, шунча куп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча куп ишлашга мажбур экани тўғрисида уйлашга ҳам вақти булмас эди. Сунгги вақтда ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди, қулоғи ғув-ғув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай булар эди.

Унинг ягона буш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар, бундай соатларда уйласа, ўйи узини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август ойи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрьнинг ярмига борганда, икки доимий уринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганда, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий уриннинг бири идора, иккинчиси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сунг дарс вақти булгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхужа домла дарров ҳисоблаб курди.

«Булбулигуё» бир куни қизидан койиди ва бошига мушглаб, деди:

— Хушшаймай ул!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак булса узинг қара-да!.. Шу аҳволинг булса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиглайди. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қилади-ю!..

— Нима қилди? — деди Сорахон чўзиб.

— Эр деганни хотин қулга олиши керак... Неча

кундан бери зехн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжайди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган булиб, ойнага қараб тишини тозалаётипти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секин битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам кузини сузади... Ушандан сен камми? Курмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиламан деса иш қуриб кетибдими?

Сорахон «шунча иш булган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш урнига, тутақиб кетди.

— Узим биламан! — деди у йигламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета уқиб ётган Саидийнинг олдига чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йуқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини уқиб, уша вақтдаги қаламининг уткирлигига ҳайрон қолиб утирар эди. У Сорахоннинг авзойини қуриб қурқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сунг момақалди роқ қанча муқаррар булса, Сорахоннинг бундай кайфиятидан сунг «булбулигуё»нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш булмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдими? — деди Сорахон унинг кетидан кириб.

— Нима булди, аввал тушунтир, гуноҳим булса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёҳликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кунглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзида асабий кулги акс этди.

— Хуш, кимга совчи қуйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиламан десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кутариб уриб, бор товуши билан ҳунграб йиғлади. Бу йиғи Саидийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтир... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтир, гуноҳим булса тавба қилай...

— Ғарнинг оғзи тавба қилади, холос! — деди Сора-

хон, йиги аралаш қичқириб. — Мен энди курибманми?... Худо кутарсин!

«Булбулигуё» гул қуйилган ваза кутариб кирди. Саидий утирган ерида кесак булиб қолди.

— Тагин нима булди? — деди «булбулигуё» вазани столга қуйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йуқ, — деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қуйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урди кетди. Қизим қулингизга тушгандан бери бир кун рушнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз булса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигуё» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рўзгор гамини емаслигидан утиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнанасини боқиб ётипти» деб уйлайди шекилли-да!... Хабари йуққи...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, буни Саидийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбулигуё» ҳамон сайрар эди. Саидий иш столи ёнига келиб утирганида юзининг томири тортишиб, башараси кийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, булганим шу!

Бу товуш узига узокдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери узимни утга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш урнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сузлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдими, келганингизда оёгингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қулини кутариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда булиб, Саидийнинг билак ва бармоқларини тилди, ўзи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, ияги титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлари орасидан оппоқ купик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оққан қонга қушилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йуқотиб қуйган «булбулигуё» қочиб кетаётиб, эшикда Муродхужа домлага узини уриб олди ва йиқилди. Со-

рахон унинг устидан ҳатлаб утиб кетди. Домла қўқисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг қўйлак ёқасини бушатиб, сувга югурди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида зур бериб титрар эди. Анчадан кейин Сорахоннинг қичқириб йиғлаган товуши эшитилди. «Булбулигуё» домланинг ёнига утириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сорахон ҳужасини олдирган товукдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онасини икки-уч тепди.

— Худо кутарсин сени... Қани шу улсин-чи!.. Шу улсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод,...

Оқсоч, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчаларини сугуриб ташлади-да, елпишни давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сурагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг ҳушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб куп меҳрибончиликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

XIV

Шу жанжалдан кейин «булбулигуё»нинг жағи анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади.

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қушилди: водийга солажак қасрида бўлишини ҳаёл қилган иш булмасини янги иморатнинг унғ қанотида кўрди. У келгунча Муродхужа домла унинг иш булмасини шу ерга кучирган ва уз иш булмасидаги куп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш булмаси Сорахоннинг истироҳат булмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машгул бўлган Сорахон ирғиб ўрнидан туриб, буйнига осилди.

— Шу тирикми, ўликми? — деди у гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб утирди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимирлатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?
— Чунки кимирлайди, — деди Саидий румолчаси билан юзини, буйнини артиб.

Сорахон қийқириб кулди, сунгра, худди фавқулодда бир нарса кургандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин қулини кутарди.

— Қимирламанг, кимирламанг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон булиб тек турди. Сорахон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулогига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша гингиллар эди.

— Эшитдим... Хуш?

— Мана ҳозир курасиз... Йўқ, тухтанг. Аввал айтингчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса уладими, йўқми?

— Дарров улмайди.

— Юрадами, учадими?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас куйлаклик олиб бера-сиз. Мен ютқизсам, нима десангиз майли...

Сорахон кафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қуйиб юборди. Пашша кутарилиб уйни бир айланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан қузини узмай қараб турган Сорахон, бориб пашшани олди ва юқорига ирғитди. Пашша яна учди.

— Курдингизми? — деди Сорахон севиниб.

Саидий хонатлас куйлаклик олиб беришга рози булди, сунгра, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сорахонга курсатмоқчи, хурсандчилигини булишмоқчи эди. Аммо Сорахон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сорахон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борганда, Саидий чақирди.

— Буни кўрдингми? — деди суратлар билан безатилган саҳифани курсатиб.

Сорахон журнални қулига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира булиб, ёнбошлади. Сорахон туриб яна пашша қидириб кетди.

Муродхужа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саидийга қараб илжайди.

— Кўрдингизми? — деди Саидийнинг ёнига ўтириб. — Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб кўйсак... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сорахон тугган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнида туриб қолди ва «шу топда кириб нима қилар эди» дегандай афтини буриштирди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак булар экан, — деди Саидий, уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кутариб, полни курмоқчи бўлган эди, гилам устида улиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни куриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингми?

Ерда улиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қасрга куз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрар эди.

Сорахон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални куриб қулига олди.

— Бу янгимми?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни кўрди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит қўйлаққа ҳам зор эди» дебсиз. Чит — урисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиламан. Урисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: буз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш булмасига таклиф қилди.

Иш булмасининг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турар эди. Домла

диванга ёнбошлаб, қаршисида креслода утирган Саидийга қулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қул ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий уз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш булмаси булишни хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукамал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Кишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши уз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш булмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла уз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторан очиб савдо қилиш билан адиблик, даллоллик билан наққошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тўзукроқ маишат қилиш тўғрисида сўзлашиб, купроқ ишлаш ҳақида унинг розилигини олган ва купроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи булган эди, чунтагидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан урисчага турли таржималар қабул қиламан. Арзон баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар куни кундуз соат учдан кеч соат унғача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13.»

«ЭЪЛОННОМА»

«Урисларга ўзбекча, ўзбекларга урисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13.»

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб булмасмикин? — деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Ё унвонни ҳам узгартайликми?

Саидий уйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йук, — деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердандир Сорахоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сорахон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сорахон йиқилиб, гуллар орасига кумилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тупа, Тупа» деганини билиб булар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигуё» етиб келди. «Булбулигуё» Сорахоннинг кўйлагига қон куриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сорахон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб уйнайдиган қайчиси кукрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга етқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигуё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади.

— Эр булиб шунга қарамайсиз!.. — деди у Саидийга йиғламосираб.

Муродхужа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кўзингни оч... Оч кўзингни, нима булди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кўзини очиб, «Тупа» деди-да, яна юмди.

Тупа — оқсоч хотин. «Булбулигуё»нинг жигибийрони чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни! — деди туриб югурганича анҳор бўйига — Тупа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигуё» кириб Сорахон ёнига утирди. Сорахон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим? — деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тупа улиб қопти... Қўрқдим...

«Булбулигуё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, улса улиб ётавермайдами! — деди домла ўрнидан тураётиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида —

анҳор буйида кир қозоннинг остидан кутарилган тутунни ел уйнатар эди. Учоқдан йигирма қадамча наридаги кир тоғора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тупа ҳузилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, ҳутир юзи сап-сарик, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қулини туртди, кейин кукрагига зеҳн солди. Тупа билинар-билимас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи булган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос суради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи булиб кучага чиқиб кетаётганда, домла тухтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қулига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшиги ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қадам берида туриб Тупанинг юзига сепди. Тупа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Саидий, — тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим, — деди Тупа пичирлаб, — менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тупа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Саидий неговни олиб унинг тепасига келди.

— Очинг оғзингизни...

Саидий, афтидан, агар Тупа оғзини очса сувни тикка туриб қуймоқчи эди. Тупа киприклари орасидан тепасида турган Саидийни, қулидаги неговни кўриб кузларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан купик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кунглим озди...

Тупа, ортиқ гапиргани ҳоли булмай, кузларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан урмалаб келиб устки лабидаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Саидий неговни қуйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбулгуё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Саидий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ху қорни ёрилсин!

— Озгина сутингиз йуқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қуйган эдим.

— Майли, бир пиёла сут беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади! Ҳаммаси зардобга айланади!

— Булмаса нон бера қолинг, — деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонакул битта нонни қўлтигига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланикида меҳмон бўлиб кечқурун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан утириб қолди. Саидий ўзи якка чиққан эди, Салимхонга дуч келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир тўда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий уйнаш билан тутилган кишидай гангиб қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сузлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби ўзига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар ўзини йўқотдики, қуришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сурашди. Демак, Москвада ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади.

Чироқлар ўчгунча Эҳсон утирган ерида икки-уч марта бўйини чузиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сузлашиб утирган ошнаси билан йуқ эди. Чироқлар ўчиб парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга қушиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фо-жа. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эшитилди. Уша томонда говур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка уқир эди, битириб келибди, — деди Салимхон.

«Битириб келибди», деган гап, негадир, Саидийнинг куксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор була қолди-ми! — деди Саидий зарда аралаш, гуё «мен сендан шуни сурадимми?» дегандай. — Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

— Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулоғига яқин келтириб, пичирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гудак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кузи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг куп самарали бўлувига катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксилинқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнғин ҳолига келгани бўл-майдами? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради.

Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан турганида, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан ташқари таъсирланган кўринар эди.

— Раҳимжон, — деди у кулимсираб, — узбек музыкаси бор экан-а! Мен Москва, Ленинград сахналарини куриб, узбек музыкаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музыкамиз илгари кетибди. Илгариги музыкамиз билан ҳозиргиси орасида буз дукони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратилганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилинсами...

— Қани, туринглар, чиқайлик! — деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсоннинг у билан юргиси йўқ, Ёлғиз Саидий билан айлангиси келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг узидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди Ёлғиз қолаётгандай, худди Эҳсон еб қўядигандай булар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани баҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача булган бир неча минут ичида Саидийни толиқтириб қўйди. У Саидий ёзувчи булгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга уз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи булар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сузни бошқа еққа буриш учун нима дейишини билмай, суради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар учди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон утирар эди.

— Қайсқа кетиб қолдингиз? — деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулоғига пичирлади:

— Уртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг.

Икковларинг ёшлиқда ҳаммақтаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган булсаларинг керак, деб уйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиладиган ишингиз — уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Ўзим айтаман!

«Бизникига кетамиз» деганда Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган булса керак, спектакль тамом булгандан кейин, Саидийни ўз уйига томон бошлади. Саидий кўнмади.

— Бизникига бора қолайлик, — деди Саидий бушгина.

Эҳсон ўзини Саидийга жуда яқин тутгани учун кистатиб утирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди биров: «Эҳсон доктор булиб келди, бу орада сен нима булдинг?» деб сураётгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор булган булса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Меники сингари уй, рўзгорга эга булгунча бунинг сочлари оқариб кетади. Наҳот шуни англамасан!»

XVI

Бор илмни урганиш, уни бу кўнга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сўнгги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак булса, Эҳсонда чидам старли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқишни давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган кўни эртасигаёқ унинг шаҳти қайтди: «Шундай тилаклар билан кетар экансан, жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олсан! Мана шунинг учун Шарифнинг бу

сузини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб уйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача — бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтарилган музикани эшитиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музыкаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сузлагангина эмас, илм аҳлларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилишга ҳам қодир экан. Эҳсон узи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки сийшини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолиши тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг утиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан дарё йиғирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўлишини таъкидлар эди. Мунозара қизгинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноксиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буғ ва тутун остига кўмилган қир ораликлари, пишқириб ёрни кўтариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўрмалахдай босиб кетган одамлар, кум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган посэдлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги туста киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмнинг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал қуриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш

олдида коммунист бир докторнинг касал куриб, дори ёзиб утиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайдими?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги тақапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш булимининг мудури —урта медицина маълумотиғина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга туришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз угириши керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун уша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиги билан айтиб кўрди. Носиров масалага гуё энди тушунган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдирди, унинг қулини қаттиқ қисиб, гайратли ишчан ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кутариб чиқасан-ку, менга тинчлик бўладими? Икки кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш булимининг ашаратида қолди. Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, ашаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа — қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни суради, уша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ уша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнқуз қилмоқчилар. Шўнча тортишдим, бўлмади», деди.

Бирок, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу

хайрихоҳлик остида ашаддий бадхоҳлик етишини билар эди.

Эҳсон буларнинг купи билан чиқишади: ёрдам сурайди, қулидан келса ёрдам қилади. Булардан бири уттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, узи катта бир илм аҳли бўлиш тараддудида, Носировнинг ичи қора, бахил эканлиги ва бу ичи қоралиқдан Эҳсон жабр куришини ҳам билади, газаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кутаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Саидийнинг уйига келди-ю, унинг бахтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида уз ҳасратидан бушамай, ҳисоб ҳам сурамади. У Носировдан шикоят қилган сайин, Саидий уни узига яқин кураб, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайки бу курашда Эҳсон енгилса, зорайки мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг урнига утирмоқчи эмасман, — деди Эҳсон Саидийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан, — мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талаша деб уйлайди. Шариф ҳам шундай уйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия узаги йўқ ҳисоби. Мирзакарим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксилинқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кўзимга дили қора қуринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда софдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки улгундай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганган, қулига олган, кўп ишларни унинг орқасига утиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесуроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ун йилдан бери тушланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб узи айтмай, Мирзакаримни ишга солган: «Бу — фирқасиз профессор.

Шундай қимматли материални уз кишимиз, фирқали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг узи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон гашига тегиб қуяман. Узи бир жанжал кутарса-да, буни горкомга кутариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқарида япроқлар шилдиради. Дарахтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман? — деди Эҳсон кузини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшитаверасиз, — деди Саидий чироқни учуриб.

Ҳовли томонда «булбулигуё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон, — деди Эҳсон чой маҳалида, — рафиқангиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тугри, Сорахон кишидан қочади, башарти қочмаган-да ҳам, Саидий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қилар эди. Важ қилди:

— Кеча кечқурун далага кетган эди.

— Уқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантирар эди. Саидий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирдикори тугрисида газетага бир фельетон ёзилса булмасмикин?

— Булмайди... — деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхужа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган булса-да, Саидийдан унинг Москвада уқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Мархабо, мархабо... — деди домла чуқур самимият билан сурашиб, — маъзур кураасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёрим бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард булгунча домла шарқ табобати ва уинг машҳур кишилари тўғрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхужа домлани билади, аммо сира ҳамгап булмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин, деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга оғиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб, — деди ва ўрнидан турди.

Саидий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон купдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди, — деди домла ўрнидан тураётиб, — сизни бир куриш орзусида эдим, насиб булди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатига оид китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сари қадам кириб, куриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдирди. Ҳовлига чиқилганда, домла Саидийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, узи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқларга сепа бошлади.

Тупа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишда самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Саидий Эҳсонни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пўчоқ ҳиди келар эди. Арқон қаравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тупа оёқ шарпасини сезиб, қузини очди ва буларни куриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг! — деди Эҳсон.

Тупа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи булгандай Саидийга қаради ва шу қараш билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг! — деди Саидий.

Тупанинг ичга ботиб кетган кузлари катта очилди: Муродхужа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулоийм сўзлар билан ҳол сураб, қулини ушлаганда, Тупа яна Саидийга қаради.

— Бегим... — деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қурқасиз? — деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб, — мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб бераман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Саидий ҳам айтгандан кейин Тупанинг қурқуви бир оз босилди.

Саидийни Муродхужа домла чақирди. Тупа Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг суроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қурғошин ютгандайман, кукрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиламан. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу ерда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарчасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сурагандай:

— Қалай, буладиганми? — деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Саидийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким узи? — деб суради.

— Оқсоч... — деди Саидий тутилиброқ.

Домла етиб келди.

— Буладиганми, ука?

— Ҳа, буладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман. Хайр! Саломат булинг!

Саидий уни кузатгани чиқди. Кучага чиқилганда Эҳсон суради:

— Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Касалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса булмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Узим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хуш, энди қачон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Саидий қайтди. Домла ҳовлининг уртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини суради. Саидий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А? — деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чунтагига солди. — Касали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмиш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда урис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Кисловодскка борганимда доктор шур сувга туширди, «Бошингни сувга тикма», деб кетди. Кетгандан кейин шунгиб-шунгиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сукина-сукина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Уйда «булбулигуё» Сорахоннинг сочини уриб утирарди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сорахон унинг сузини кесди:

— Юбораверинг-да, шу ерда улыб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани қўрқаман!

— Сенинг қўрқошингдан ҳам кўра улик кўмишни айт, — деди Саидий.

— Башарти улмаганда ҳам, касали узоққа чузилса нима бўлади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Соғайса келар, улса ўшандақаси кставерар, — деди «булбулигуё».

— Раҳимжон, — деди домла, — докторингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тупани юборайлик. Бир банда зорайики шифо топса. Бир Муҳаммад уммати деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир одам десангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элтиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўхчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб куча томонни курсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошчи, юмалоқлаб чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига махтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалари йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди.

Опаси уни куриб хунграб юборди ва утирган срида узалиб буйнидан кучоқлади. Унинг қулларини куриб Саидийни ваҳима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади... — деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қуйилган қултиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий қурқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борганда ҳам у оёқ оғриги эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қултиқтаёқни унинг қулидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кутариб, олиб кетди. Урта эшикдан чиқиб келаётган Муродхужа домла буларни куриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан булса ҳам, меҳмонни очиқ чехра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун оила билар эди. Уни Муҳаммадражаб талоқ қилган. Домла райҳонзор буйидаги супага уз қули билан палос солиб, меҳмонни утқизди ва «нега бу кишининг келишидан беҳабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан упкалади. Текинхурни куриши билан ранги учган «булбулиғуё» титраб-қақшаб Муҳаммадражабни қарғади. Кейинча келган Сорахон, онаси ургатган сўзларни айтиб, бахтсиз хотиннинг қайғусини булишган булди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожи амаким тусатдан Ушга кетадиган булиб, шу поезд билан жунатдилар, — деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхужа домлага узатди.

Муродхужа домла хатни уқиб булиб Саидийга берди. Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб туғрисида ёзар эди:

«... Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб уз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оилавий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига монс билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, опаларига гудакларидан жудо булмоқ нақадар мусибат булса ҳам сабр қилсин, деб яъни тез кунларда гудаклар унинг сориси булмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числода келса керак эди; бугун йиғирма етти. Ҳануз дараги йуқ. Мактуб

ҳам йуқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йуқ эди. Хавотирман...»

— Парво қилманг, — деди домла ўз навбати булган бир пиела чойни узатиб, — мана ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оёғини докторга қаратиш туғрисида ваъдалар бериб, урнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сорахон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Саидийни чақирди.

— Мен биламан, — деди домла, — опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тупанинг бижғиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йуқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга туғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир булмаса, бирон соатдан кейин булар. Остона бирга боради.

Саидий кунди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб утириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб утирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди... — деди ва упкаси тулди, — шу болалар туфайли сени ҳам гойида ишдан куярман. Ҳар замон бир курсам, борсам, дейман... ахир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда утириб тиззаларимга суртай, зорайики, худо шифо берса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа куз ёшини рўмолининг учи билан артди.

— Йуқ, ука, духтир-пўхтир деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йулга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиламан бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сенинг уйингда тураман? Бир рўзгорга уша рўзгорнинг ўз ғавғоси ҳам этади.

Саидий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, унта опани умр буйи боқишга ҳам кудратим этади» демоқчи эди.

— Десмак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Булгани йуқ. Гапнинг боши шуки, уша сен пул кистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб узи якка дукон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дуконини ажратиб, ишлари жунашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастлик... Бир куни ошхонада учоқ олдида утириб, саҳарга яқин кўзим уйқуга кетибди. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гудак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қуйди. Эртадан кеч-гача оч-оч утираман. Кучадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб кулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараддудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хуп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тагин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дукон ажратиб узи иш бошлаб, қулига пул киргандан кейин қутуриб кетди-да... Талок хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу угрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кучада қоласиз», деди.

Муродхужа домла келди.

— Энди, Тупани эртага элтаман-да, бугун кеч бўлиб қолди, — деди Саидий домлага, сўнгра, Тупа ким, қандай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йуқотиш кераклиги туғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдирди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кутарган икки эркак кириб Тупани олиб чиқди. Уни машинага солишда домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кучадан қайтиб киргунча елгиз қолган меҳмон боғ томонга утмоқчи бўлиб урнидан турди; қултиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқил-

ди ва райҳонлар ичига юмалаб кети. Бундан бохабар Сорахон «Вой, райҳонларни худо урди», — деб қичқирди. «Булбулигуё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука? — деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина улай! — деди меҳмон, инқилаб урнидан турар экан. — Худоё кузим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигуё»нинг кузи ағанаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жумраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дунгиллар эди: «Худо кутарсин, шабкур... улимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада утирган Сорахонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд булгандан кейин дард устига дард келаверар экан. Кузим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдимми?

— Ҳа... Обдаста. Жумраги синди, — деди Сорахон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дусту Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига раҳна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга куз-қулоқ булиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қўли узатилса, ҷубҳасиз, «жон» дейди. Бу қўл эриш кўринмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кузига иссиқ кўриниш, қитиғини ўлдириш керак. Кузига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йўл йўқ. Мана шу йўлни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши булса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур булиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш

атрофида булди. Носиров узининг қулни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кутарган машашалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ە узининг иши ҳақида сузлаб зериктиради, ە адабиётдан суз очиб кунглини кир қилади. Суз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичида сен нима ёздинг?» деб сураётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхужа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан булмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб қуя қолишни хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдида уялтирди: «Одам деган уз опасига бунчалик бемехр булмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун махсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ булиб утирган экан, уз ҳолатини шунча билдирмасликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тагин Саидий бошқа уйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, машинисткаларни йиглатиб юрган уша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сузлашиш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кунглида кири йуқ, қулидан келган хизматини аямайди-ган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга куп сузламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сузлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сузлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами булиб, титули устига «Дустим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда,

бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Утмишдан эртактлар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.
Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фигондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қуйибди.

— Узи тузук шоир, бироқ танқидни кутармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўғрисида Саидийнинг ҳозирги сузи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сигмай, Эҳсон тумтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб уйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, куп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тулганлиги тўғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гуё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сузидан шу хулоса чиқади.

— Булса бордир. Салбий фактлардан иборат зур асарлар куп-ку.

— Бу асарларни зур қилган салбий фактлар, деб уйлайсизми? Менинча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла булган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ушандай зур асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Саидийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг узига айтса, у икки оғиз сўз билан жавоб қиладиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида старли билимга эга. Сўз табобат устида борганда унинг ҳам кузига тўғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин, — деди Саидий.

Саидий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашни сенга ким қуйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар биров менинг олдимга «иштахам йуқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам, — деди у захарханда қилиб, — бу ҳаракатимнинг нотугри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англамайсизми?

Бу гап Саидийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аягуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжа сизга хўп ўқтирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз, — деди Эҳсон, бу сафар ранги бузариб.

— Менингча, агар Кенжа кўнса, — деди Саидий, — Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишлар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозаланганми?

— Албатта?! — деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми? — деди Эҳсон секин. — Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозаланган бу кўнги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоги чиққан аравадай Муродхужа домланинг томорқасида ағнаб ётибди!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кўнларда нима қилиб юрганганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан урнидан туриб жунаб қолган эди, Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Оилада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхужа домла бўлса, уч-турт ҳафта утмай унинг ҳам дардини иситмаси ошқор қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки орада утган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъиян ман қилди.

Бир куни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни уз феълига яраша куйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб куни буйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Куз ёшининг хосияти йуқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сунг опа ҳаммавақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чехра билан турадиган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз ҳамиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард буладими?» деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг ўзи, на «булбулигуё» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирмас эди. Бу гапларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан кўрқар ва ҳар жафо булса ичига соларди.

Домланинг оилавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиларли даражага етганлигидан Аббосхон чучиди: агар домланинг ҳар кимга қиладиган ҳасрати Саидийнинг кулоғига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши булмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йул излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газетанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётирсизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушунади.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим.

Домла бир чучиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан утишига кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қилади. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йуллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон булмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менинча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла уйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга

юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози булиши ҳам соғин сигирни ҳаром улдириш деган суз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кунглига булак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бировнинг манфаати булиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Муниسخондан бегоналашиб кетгани йуқ. Иккинчидан, Муниسخоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон курганлиги ва Саидийни сира кунглидан чиқаролмаганлиги тугрисида ҳасрат қилиб туккан куз ёши арзонга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган куп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак булиб кетди. Унинг тақдири ҳақида энг некбин булган Ҳайдар Ҳожиди энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хулосага келди.

— Хайр, — деди домла, четга қараб, — газетада ишламаса бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз болачақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йуллари беркилади.

— Майиб булмаганда, фаолият йуллари беркилмаганда нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирқа кумитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чиқишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси булди: фирқа кумитаси Эҳсонни қўлади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиелилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон кўради, шундай булгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куевингизга, хусусан, сиз билан турган одами кунгил кўйсин?

«Ҳа, итвачча, — деди домла ичида, — Салимхон сенга бир нарсга ваъда қилганга ухшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна кўзгалди, — деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги учган эди.

— Нима? — деди домла кўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-бугри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий ол-

май, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбе-ни сира билмагани учун, шуларнинг уқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА

Шу мақола бараварида маълум қиламанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлғон... Ноҳақ турмага тушганини, узим фирқага кандидат, рабочик булганим учун рост, деб маълум қиламан. Тушунмасдан уртоқ Иброҳимов устидан порахур ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзаки мақола берганман. Шу ишларни уртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қуйилса... Уртоқ Иброҳимов гуноҳсиз булгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, уртогим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси булган вақтда порахур деб қамалган... уртоқ Иброҳимов шу туғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси булса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги учиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини биледи, аммо шунча қўрқдики, зорайинки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа туғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган булса, деб яна сўради.

— Қандай хотин узи?

Аббосхон «хароб булдик» деб бош чайқади.

— Қандай булди, узи келдими? Нега деди? Сиз нима дедингиз?

— Узи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача, кишига сира гап бермайди. Уша булган воқсаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдирманг, узим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Якшанба куни яна келмоқчи булиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш гамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиққан ақл эди! Ушанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим,

нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам беспанд иш.

— Хайр, билганингизни қиларсиз, — деди Аббосхон, тажанг бўлиб, — мана бу туғрида гапиринг! Нима қиламиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқеани эшитиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиртирилган Мирза Муҳиддин энди бу туғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдирди. Ярим кеч-гача чузилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси куп одамнинг иштироки билан булган кенгашдагина бир йул топилди. Бу йул Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қумитасини хабардор қилиш бўлди...

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди.

Салимхон эртасига уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сузлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни туғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жунайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кунглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай булар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да. Узим тушунтириб бермасам булмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса қовлаштиради. Сиз йулдан қолманг.

— Ё уша мақолага қушимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, галатисиз-а! Мавлонқулов ноҳақдан қамалганда, қийналган кунларимда, сарсон булган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсат-

ган бу одамларни яна шу кирдикорини қуяр эканман!
Ўзим фирқага кандидат була туриб...

Салимхон мулойимлик билан унинг сўзини кесди:

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётирсиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ухшаган хотинларни қуп тополганим йўқ. Узи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Уша мақолангиз неча кунда чиққан эди?

— Берган кунимнинг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ун кун тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ун етти кун булди — чиқмайди.

— Булмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, уқиб куриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қилади. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун ўтгандан кейин, бир куни эрталаб Муродхужа домла марказий газетанинг ҳодисалар бўлимида қуйидаги хабарни ўқиди:

«Кеча кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва тўртинчи пристань орасида эшаккли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастлабки текширишда шулар маълум булди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, тўртинчи пристандан Зарифа Йўлдошева ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда курсатилган ҳужжатларга қўра, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари булган».

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички қўйлак, лози-мида югурганича Саидийнинг олдига чиқди. У остонага қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам қўлида газета, ҳовлиққан эди.

— Уқидингизми? — деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кузига ёш келди, четга қараб куз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга! — деди Саидий йиғламсираб. — Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мен бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг утмишим тўғрисида бунча сузлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўғрисида сузлаётирсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни курсатиб, узи Саидий курсатган узундан-узоқ мақолага куз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Суз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Агар бунчалик булишини билса, Муродхужа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози булар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қилар эди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб булиб бушалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормаи қўя қолди.

Муродхужа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнг булиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рузгор аччиғлигига сабаб бўлмайин» деб бир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йулларини қидирди. Аммо мудом уни туянинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат булиб, унинг устига бинафша сиёҳ тукиб

юборди; қолган-қутган ипақдан бир дуппи тикиб, қуш-нидан бозорга чиқарганда, харидор ипақ билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунақа дилсиёҳликлар кўп бўлди ва энг сунггисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигуё»нинг вайсаган товушини эшитди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигуё»нинг бузуқ авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини куришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боққа томон йўналди. У боғ эшигининг бусағасига қадам қўйганда, «булбулигуё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сурагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боққа чиқди. Опаси қўлтиқтаёғини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда утирар ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чучиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидаги ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапирётганмиди?

— Йўқ, — деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кузи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша... — деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима ахир, бир гап бўлдими?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шуни тозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кучиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумини тозалайман деб тешигига қўйилган қалайини кучириб юборган.

— Нима кераги бор, — деди Саидий тажанг бўлиб, — тинч, худо деб утирсанг бўлмайдимиз?.. Сенга биров буни қил демаса... Ҳовуз бўйи зах, оёғинга зарар қилади.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, уйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч утирадиган булсам рузгоринг ҳар кун аччиқ булар эди. Булар мен нотавонни шунча суряпти-ю, тагин ҳам сенинг улмаган жонинг!..»

Опа қултиқтаёгини дуқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Ҳозир «булбулигуё» дуч келса, бир нарса дейман-да, дил-сиеҳлик булади» деб қайтди ва боғнинг турига қараб кетди, қоронғи тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида усма сиқиб утирган Сорахон йиғламсиради:

— Қуриб кетсин! — деди усмали пиёлани нари суриб. — Мени хотин қиладиган булсангиз уй олинг, кучириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхужа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сорахоннинг эсидан чиққан эди. Сорахоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Саидийнинг куз олдига тешик кастрюль, «булбулигуё»нинг ғазабдан кукариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқасидан Сорахонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбахт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа булма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам... — деди.

Муродхужа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истикболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини суриб булди, энди пучогини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборгандан сунг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қиладики, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур булади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кунгилсизлик ва бу кунгилсизликнинг натижаси буладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Мунисхонни мақташга, «адиб бўлиш учун Мунисхондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, ё булмаса ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида куп уйлади, йулар чизди. Саидий қасрдан булса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй

олади, уйни Сорахоннинг номига хатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоққа олганини эшитса, эски маъшуқаси — Мунисхон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Мунисхон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози булармикин? — деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қўриқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг таъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши булар эди.

— Ҳмм... — деди Сорахон лабини буриб, — йўқ, дермиди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қулимдан келадди» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига уз сўзини утказа олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қулидан бир иш келар экан. Бир кун кечқурун Муродхужа домла кучадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Бунга Саидий мутлақо Сорахон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас, — деди домла ҳовлининг таърифини қилиб булгандан кейин, — етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қулга киргизсангиз, бир мулк булиб қолар эди. Қўрдингизки, ишониб булмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун унта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шўҳрат-фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлоқ орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топиш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечтасини ижарага қўяман. Бахузур еб ётиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рузгор тутишини урганаси. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини узим парвариш қиламан. Сиз одамнинг қадрига етмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да, — деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Туғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қулдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Ёқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Узингиз сўрасангиз дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдир-

майсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Уша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикин? — деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратула Мухторхоннинг қамалганлигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали бунимен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жияларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу булмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир ирғиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Ўш ва Ўзган атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Қўлоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зур. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Гавғолар замони бошланаётгани!

— Қандай гавғо бўлиши мумкин?

— Гавғо ҳозир ҳам бор. Утган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдони бўғди, молни оз бера бошлади. Солиқни кўпайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бўлаётган. Бу норозилик туғдирмайдими?

Саидий уйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Кузнинг урталарида унинг шикаст-реҳтларини тузатиб, Саидий кучиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мулжаллаган эски уйлари билан бир нечтасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охирироғида домланинг планлари ер билан яқсон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинла-

шиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ун икки сўмдан йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдики, иккинчи бир дарддан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Агторлик ўрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга ситар эди, на кучага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб улдириб қўйди. «Булбулигуё» юрган йўлида вайсаб, қарганиб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишмас эди. Илҳом уйланганига етти ой булганида хотинини қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг узи ҳам билмади, биров сўраса «нима булганини билмайман, уша кечаси кетдим, деб шапкамни олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердагига орқа томондан олтингугўрт ёқиб ташлабди, шунга бировга айтганида, худди ашаддий бир душманидан уч олгандай ҳордиғи чиқади. Маҳмуджон афанди савдойирок бўлиб қолган: кимни кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим уз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап иштирокчилари ун учга етди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тупининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида буларди. Сунгги вақтларда бу тупнинг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни

ўстириш тўғрисидаги топширигини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товуши ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга узим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васиқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтмиш тийин беради. «Чиқ, уйим узимга керак» десам, «Октябрь ойи кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васиқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразалари синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб ярим ойга ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб Гала Атторликни бузаман, дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Халқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин баттар!

Муродхужа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан кутулиш йули тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир гоёнинг эгаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дукондорларга қанча солиқ чиққанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сузлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши сиёсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дукондорлар меҳнатини меҳнат ҳисобламаганини курсатар ва эртадан-кечгача дуконда ўтиришни кўмир конида ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан кўп зарар еткиза бошлади. Бундан ташқари, кўнларнинг бирида техник кучани невилир билан куриб, домланинг дарво-

засига қизил нишон қуйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кура, Гала Агторликни текислаш яна икки ойдан сунг, йул иши баҳорнинг ургаларида бошла-ниши керак эди. Газета ҳар сониди шаҳар ободончили-гига айрим урин берадиган булди. Муродхужа домла Гала Агторликдан станцияга қарата солинадиган йул «меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тулаши туғрисида домла ишбилар-мон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшитди. Буларнинг ичида энг яхшиси ҳовлида оиланинг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Саидийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Саидий Муродхужа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан ке-йин қиладиган иши кўп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай булган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронғи кечада ёт элларда йулдан адашиб қаёқ-қа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай булиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган уша «кўп иши» аслда утмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» булган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тула» булган ҳаётининг уқубатли ми-нутларидан оз булса ҳам дам берадиган Муниسخонни яна бир мартаба «Раҳимжон» дедиришгина эди. Унинг Муниسخонга булган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубат-дан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унутиш, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон уша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуклик деб билгани учун нега ҳозирги Муниسخоннинг шунча разолати бу муҳаббатни сундирмаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сунг, Саи-дийнинг йул адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Муниسخоннинг суз-ламаслиги эди. Саидий кучада бир-икки унинг йулини тусди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Муниسخон номаълум сабаб билан ўзини отгунча кунлар шундай утди.

Муниسخон нима учун ўзини отганини кўплар қатори-да Саидий ҳам билолмади.

Мунистон уша куни кечкурун одатдагича оила дастурхонини бахам куриб, овқатдан сунг қазноққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини куриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да орада ун беш минут утмасдан туппонча товуши эшитилибди. Салимхон, туппонча товуши чиқиши билан, қозіққа қараса осиб қуйган туппончаси йуқ, бундай фалокат руй беришини сира кутмаганлигидан, «бу бадбахт уйнаб уқ чиқариб юборди-ку» деб гижиниб, сукиниб, югурганча қазноққа тушса, синглисининг улиги устидан чиқибди. Мунистон қазноқнинг турида бошини кирлар орасига тикиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи румол тикибди. Шу куни кечаси Салимхон узининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши туқдим. Барибир бундан кейин ҳам тукар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кумингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин; демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йуқ, қиз эмас, Мунистон туққан оналар болаларини тириклай кумсинлар. Олам тула бахт, фақат мен бахтсиз эдим».

Бошқа ҳеч гап йуқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун узини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунистон буни билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дустлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гуё Мунистон туппончада уқ борлигидан беҳабар, оғзини узига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунистонни йиқитган бу уқ, ҳалокатли чоҳга думбалоқ ошиб кетаётган Саидийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кучирди. Бу уқ утқир қилич бўлиб, ҳаёлида утмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини уйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхужа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, уқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сунг, раб-фак залидан утишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни курса худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис

қилиб сени кутиб турибди» деётгандай, юраги орзиқадиган булган эди. Бу кунларда яна уша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, куча-қуйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кучага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсагадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ кучоқ, мустаҳкам қалъа булиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ, — деди домла бир куни келиб, — замонни кўриб турибсиз. Уз мулкингизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага келганларнинг олдига битта-икита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз булгани. Энди айтай: иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ун уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирмаган ва билдирмоқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшитиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай булса ҳам узича янги план тузди: домланинг уйига кучиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкilot мугафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни еб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кучишдан икки кун илгари борганида, «булбулигуё» эшик олдида унинг буйнига осилиб йиғлади:

— Бувингизни соғиниб улсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз... Энди кетгани қўймайман...

«Булбулигуё» соғинганлигини айта-айта туккан ёшини шу ёшигача кўргани барча тобутлар устида ҳам тукмаган эди.

Ташкилотнинг топшириги билан домла бундан ун йил илгари муаллим булиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кургани бориб, тажанг булиб қайтди. «Уйқизи» булиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка уйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава ғузапоя ва жухорипояларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани куриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва урта эшик олдида тухтаб, домлага йул берди.

— Халқ ҳайвон, — деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш булмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз? — деди домла рўмолчаси билан буйнини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Ҳуш, нима деди? Бирон гап гапирдимми?

— Йуқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз булмаса? Одам деган бунақа «ичимдан топ» булмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап булса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган куринар эди. Шунини пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдида кирган экан, Салоҳиддин утирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, узи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушунтиришган эди, муҳаррир уни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дагал муомала қилиб жунатса керак. Мана энди тунини тескари кияди. Ул-а!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган булар эди. Сиз бунга нима учун хафа буласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковимиз уни уртага олган эдик. Шунда утган гапларни Шарифга айтса, тагин ёмон булади, дейман-да.

— Ёмон булиб нима булар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Ҳуш, тагин нима гап?

— Ҳеч гап йуқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қилади, булса бориға, йуқ булса йуғига қаноат қилади. Худотарс.

— Шунни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қилар эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз булар эмишми?

— Айтишидан, булади шекилли.

Домла қошларини кутариб, пешонасини тириштирди-да:

— Халқ ҳайвон! — деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси утгандан кейин Саидий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида утириб, чоракорга насихат қилар эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суям булса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳласангиз кукнори. Бу ерни сиз пешона тери тукиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана кўрасиз, ер ўз-ўзиники булган одам буйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб утирган чоракор, бошидан дўпписини олди-да, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши булиб чиқди. Охунбобоев «Ҳаммаларинг ерларинг-ни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, булиб оласизлар» депти. Ғалвирда улчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йулига юрганлар кам булгани йуқ.

— Менинг еримни экиб кам булдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йуқ. Кам ҳам булганимиз йуқ... ортиқ ҳам... Аммо умр утиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юзидан газаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғузапоя босиш билан овора булган Остонақулга нимадир демоқчи булган эди, Саидий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳллари чикардингиз. Колхоз булса-ку, булди, булмаса уйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Уйнашдан айниб эрлик булмоқчиман, мулла ака, — деди чоракор кулиб.

Саидий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ кулли одамни ё топасиз, ё йуқ. Менинг билишимча, колхоз булмас. Уз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Саидийни ваҳимага солди.

Саидий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Саидий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислохотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислохоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Саидий бориб қишлоқнинг руҳини уз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри булса!»

Борди-ю, тўғри булса, куп ёмон бўлади, чунки ислохот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган булса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган булса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шухратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам уша ислохотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Саидий узининг иш булмасига кириб, дераза ёнидаги креслога утирди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб утирди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши эсига тушди. Отаси иши чалкаш булган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига курсатгич бармоғини босар эди.

Агар бармоғи «К» ҳарфи устига тушса «кушойиш», деб хурсанд булар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайгурар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоғи остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси буни куп такрорламасдан натижа чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам булмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб уйлади Саидий, сунгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сунг Саидий буни ихлос билан қилишга узида шунча эҳтиёж сездикки, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қушни уйдан домланинг бақирган, «булбулигуъ»нинг йиғлаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта утгандан сунг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи булган чоракорнинг қулидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд булган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ун беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидай куринган Саидий, бу ун беш кунни жуда хавотирликда утказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кузлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сулган, дами чиққан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли усган, сочидаги оқ купайгандай куринар эди.

У, Саидий билан қул учидагина сурашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсанд кириб келишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қуйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан узига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йуққа чиқишидан қурқиб, домланинг олдига киргани, гап сурагани юрак қилолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сунгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир биров билан уришиб келгандай, диваннинг бир четида утирар, Сорахон эса деразанинг тагида утириб йиғлар эди. Саидий оёғининг учида юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин утирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сорахонга қараб ушқирди:

— Тур, йуқол!

Сорахон урнидан турар экан, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бскордан-бескорга... — деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кузингни луқ қилма. Сигирга ухшаб қарама! — деди домла, сунг Саидийга мурожаат қилди: — Мен ундан гап сурайман, у менга кузини луқ қилади...

Саидий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган! — деди домла.

Саидий бир ирғиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб куйди.

— Уша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди, — деди домла. — Мен биламан, тажрибали... Уша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир туда маърифатсиз, маслакисизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз буладиганми? — деди Саидий бушашиб.

— Мен борганда ҳаммаси булиб ун уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжа уша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддан ҳам уша ерда. Шариф мактаб мудири қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапиреди. Тагин одамлар туп-туп булиб шунга кулоқ солади! Гапдон булиб ташвиқотчилик қилганига куййми! Кенжа билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчими?

— Айтиб курдим. Қани курайлик-чи, бу гаплар бир еқли булсин, дейди. Колхозга киришга кунгли бор, аммо хуркиб турганга ухшайди.

Кечкурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сиймайди. Саидий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қурқиб, узининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов? — деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хуш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ухшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор булган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст этади, деб олиб кетган бўлса керак.

Домла сукутга кетди.

Урта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бир-бирига қаради.

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм булманг! — деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин, — утиринг... Эшик деганнинг занжири булади, одам деган шуни шиқирлатади. Наҳот тарс-тарс урса!

— Нима қилай, — деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чуқкалаб, — занжирни шиқирлатсам ҳам эртаиндин туртга солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...

Домла унга хумрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ёқубжон, улгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бул-масангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ булса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Хуш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ булиб кетди-да, деворга суянганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йуқ эди, уша куни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигуе» айтди. Саидий чойдан сунг, анчадан бери тухтаб ётган таржималарни оз булса-да юргизиш нияти-да иш булмасига кирди; эшикдан кириб стол устидаги

қоғозларга кузи тушиши билан узини ҳаддан ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бушашди ва дераза ёнидаги креслога утириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қулини кутариб папироснинг қулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Саидий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича утирди ва ҳеч нимани уйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани уйламаслик мумкин эканлигини уйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қуйди. Бу уй яна куп уйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бутаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди. Буталган фикрлар ичида қачондир аллақайси китобда уқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кутариб юмук куз билан,
Зар қиргоқларга куз ёши тукамит...

Саидий ирғиб турди ва буни қайси китобда курганини эслашга тиришди, эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сунгра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирар эди. «Тавба, — деди Саидий китобни жавоннинг ичига улоқтириб, — одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг кўзига Саидий касалдай кўринди.

— Ҳа, нима қилди? — деди Сорахон оғзидаги сақичини қирсиллатиб.

Саидий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чузлинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сорахоннинг тушунмаслигини Саидий билар эди, аммо бу фикрнинг унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Саидий шундай диққат булиб утказди, эртаси уйқудан уйғониб анчагача кўзини очмай ётди, кўзини очганда гул қуйиладиган столча устидаги ўзининг дупписини кўриб аллақандай булиб кетди. Бу ҳис

кишида ҳозиргина қабрга қуйилган одамнинг кийимини курганда пайдо бўлади.

Сунгги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини ураб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда утирганида ҳар замон узининг тирик эканига шубҳа қилар эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда узининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини куриб кузига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилий, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хуп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен улма. Оёқларинг тузалсин. Куз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тукилишига қарши бўлсам!

Опа укасининг олдида хунграб йиғлаб юборишдан узини тийиш билан овора бўлиб, қулоғига гап кирмади. Саидий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дарахтга суяниб турибди, лайлакқор ёғяпти.

Саидий сунгги кунларда одамга қушилмайдиган, баъзан узига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигуё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сунг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да, «булбулигуё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жинник ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб узини осган», деди. Бундан ортиқ сузлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сиғмади.

XXVIII

Сунгги кунларда, «булбулигуё»нинг кузига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳуплашигача галати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст стказадигандай кўринар эди. У узидаги бу ваҳимани юз ҳисса орттириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саи-

дийни касалхонага юбориш тараддудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун утгандан кейин портфель кутарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннилик Саидийга ота мероси эканини тушунтирмоқчи булди:

— Папа девона, мама девона. Узи девона булган чорт... — деди у, хотинни уйга бошлаб. — Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қоғозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тупа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон булди.

— Тупа йўқ, — деди у, худди соқов билан гапиришаётгандай имо-ишора қилиб. — Тупа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришди:

— Тупа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кузлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь? — деди ва эшикка қараб бақирди. — Сорахон, Раҳимжонни айтиб куй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга утирди.

— Бу киши ким узи, нима дейди? — деди домла.

Хотин, стол устида турган қоғозни Саидийга курсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тупа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тупа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир булганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон булди.

— Қасрда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хуш? — деди домла кайфи учиб.

— Тупа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сузлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кучада хор-зор булмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирмадингизми?

Саидий хотин билан икки оғиз сузлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин бўлаётир, — деди.

Домла уйланиб қолди-да, сунгра деди:

— Ахир, ишлаган булса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Касаллигида ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Ўзингиз биласиз, қулидан бир иш келмас эди. Хуш, қанча булар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кура, бир минг икки юз олтмиш сўм булар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сунгра яна Саидийга угирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсак... бир эвини қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай урнидан турди-ю, жунаб қолди. Саидий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тупага икки йиллик ҳақ тулайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зур келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий булса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмас керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича ўз уйида креслода ўтирар эди.

«Булбулигуё» кирди. Саидий ҳозир олдига биров киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигуё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан, — деди «булбулигуё», — домлангиз айтмадилар, сўрай десам, фёллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган булиб, ўз сўрагани келибди.

«Булбулигуё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бурон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамол

кутарди шекилли, тарақлаяпти. Шунга бир нарса бостириб қуйилмаса...

«Булбулигуё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб беради, сунгра, дунғиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да, чиқиб кетди. Саидий худди кузига тушиб азоб бераётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан, — деди орқасига суяниб, кузини юмиб. — Томнинг тунукаси нима экан, замона бурони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаёттипти-ку! Қуй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман».

Саидийнинг кузи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба узини улдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кунгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қулингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тухта!» дер эди. Бироқ бу сафар кунглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий урнидан туриб чироқни ёқди, нари-бери юрди, яна утирди, кузини юмди. Унинг кунгли бир бутун бўлиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кутардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунақа, ичган сайин тагидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб булдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувгин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима булди-ю, миллион шиша май ўтди нима булди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кузларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кузига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, куз тиккан бир нарса бўлиб кўринди. Саидий секин урнидан турди, ашаддий душманга орқадан пичоқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қул узатиб, столчадан гул қуйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ уртасига урди. Ойна чилпарчин бўлиб тукилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди.

Бутун қийинчилик урнидан туришда булди. Турганидан сунг эшикга чиққанини узи ҳам билмай қолди.

Қаттиқ шамол. Аллақайси томнинг тунукаси тарақ-

лайди. Куз очгани қўймайдиган қор, осмондан тушаётирми, ердан кутарилаётирми — билиб булмайди. Ҳамма ёқ қоп-қоронги.

Саидий зинадан тушаётиб йиқилди. Урнидан туриб хул қули билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қулига ёпишди. Қулини зур билан ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб эшикга томон йуналди. Опаси ётган пастак уйчанинг қор билан қопланган кичкина деразасидан хира шуъла тушар ва элас-элас инқиллаган товуш эшитилар эди. Саидий утиб кетди. Кучага чиқди. Катта йулнинг уртасидан чорраҳага томон юрди. Қаршисидан эсаётган шамол, куз очгани қўймаган қорда, у худди сув остида юргандай қийинчилик билан қадам ташлаб борар эди. Чорраҳа уртасидаги чироғнинг хира шуъласи доирасига кирганида кимдир «Четлан» деб қичқирди. У кузини очиб олға қаради. Чироғ остида тўрт киши қатор келар, буларнинг ҳаммаси қизил аскарлар булиб, орада Муродхўжа домла ҳам бор эди. Утиб кетишди. Саидий яна йулга тушди, ва орқасига қайрилиб ҳам қарамади. Унинг кунгли «оламда сенга тааллуқли ҳеч нарса қолгани йўқ, кетавер» дер эди.

Кетаверди.

Шаҳардан утиб кетаётганида яна бир туп қизил аскарлар учради. Буларнинг ичида Ёқубжон бор эди.

Саидий йулда давом этди. У, улим хавфидан қочганида ҳам бунчалик тез юрмаган. Аммо қанча тез юрса ҳам, худди тушида югургандай йули купаймас эди. Аввал шаҳарни, сўнгра дарахтлар билан чипорланган далани кетда қолдириб, даштга чиққанидан сўнг ростдан ҳам йули купаймади, чунки совуқдан қарахт бўлиб қолган оёқларини кутариб босиш қўп қийин эди. Бутун куч ва иродасини сарф қилгани икки соат ичида у юз, юз эллик метрча масофани зурга босди. Иродаси уни олға, алла қандай бир куч орқага тортар эди. Йиқилди. Урнидан турмақчи булган эди, узини оёқ узра ололмади. Сўнгра эмаклаб юрушга ҳаракат қилди. Шамол ҳар хуруж қилганда у қорга кўмулар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ бошидай судралиб чиқар эди.

Бораётган ери — дарё яна ярим чақирим нарида булиб, узининг ҳайқириғи билан буронли тунни ваҳималарга тулдуради эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин қулларида ҳам қарахтлик сезди, ортиқ қимирлолмай қолди. Қор кума бошлади.

Саидий бошини силкиб кутарди, кузларини катта-катта очиб олга қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловуллаб ёнар эди. Бундан бир неча дақиқа илгари шамол, қор ва қоронгуликдан иборат бўлиб кўринган олам энди куз унгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловуллаб алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг куз унгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учкунлар сочиб ёнмоқда. Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адиблик, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кук байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий узини қор кумаётганини, оёғидан бошланган карахтлик аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва ҳушидан кетди.

1930-1934 йиллар

ИЛҲОМ ТУЛА ИЖОД УЧУН

Қуёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кукагларга озуқа берганидек, халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган қули қанчалик тажрибали бўлса, халқ ундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади.

Ёзувчининг вазифаси гузаллик яратишдир. Бу нарса ҳаётни қалб кузи билан курган, илҳомланган ёзувчигагина муяссар бўлади. Ҳар қандоқ ёзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитга билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни ўқигани рози қилганлиги тасвирланган асар, яна «шеърый роман»нинг бизнинг кунларда пайдо булиши, албатта, кулгили бир ҳол. Республикамизда қирққа яқин олий ўқув юрти бўлса, ҳар кузда илм талаб ёшлардан бир уринга унлаб ариза тушса... Ёзувчи бу ҳолга қайси куз билан қарагану, «шеърый роман» ёзгани унга нима илҳом берган, деб уйлайсиз?

Чинакам бадий адабиётни илҳомсиз яратиб бўлмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик кўп эслатилса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиз ёзилган, нуқул ақл сотадиган, китобхонни адабиётдан бездирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш урнига ўз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, ёзувчи воқелиқдан илҳом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дарддан маҳрум, бефаросат ва шапкур эканини

Ушбу мақола бевосита бадий ижодга таааллуқлиги туфайли танланди. (Муҳ.).

курсатади. Ёзувчи китобни илҳом ути билан аланга олдирмаса, китобхоннинг қалбига ут ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбида эзгуликка оташин муҳаббат, қабоҳатга омонсиз нафрат уйғотмаса, уқувчини мафтун қиладиган фазилатдан маҳрум бўлади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли пахтакор чол углига гўзани суғориб қўйишни буюради. Онгсиз угил кинога кетади, гўзани сув босади. Чол углини утқазиб қўйиб, агротехникадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агротехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя, қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танкист жангдан кейин танқдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ушанда мен сенинг танқидингни нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асар улик бўлади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа гоё, муҳим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор бўлиши ҳақида куп уйлаб, яхши иш қилаётимиз, лекин ўқиб бўлмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтарадиган китобларнинг мазмунидан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки бўляпти. Бу ҳол китобхонни бемаза олдиқочди китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли бўлиши жиддий эътибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли бўлиши шарт эмас, дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролини тушунмайди ёки ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам ҳар хил бўлади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга кўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юдузнинг гўзаллиги бир лаҳзаллик — бебақо гўзаллик, гулдан-гулга ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги адабий гўзалликдир. Биз адабий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чуқур урганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жўн ва чиройли, порт-

ретнинг психологик нозик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан кучган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар купайиб кетяпти. Тугрисини айтганда, бир хил схема асосида ёзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романи уқиб хижолат булади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий булганда ҳам «майда» эмас, «йирик» мавзуда ёзилган, қаҳрамон одамларга меҳрибон, ҳассос бир ўртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100-200 процент бажаради, ишдан кейин романилар уқиб, узининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сузлаб, марҳум бажармай кетган ишларни бажаришга суз беради; туйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, кўшимча мажбуриятлар туғрисида гапирди. Одамлар унинг сузларини жон қулоғи билан тинглашади... Қаҳрамон қиз булса яна ҳам ижобийроқ булади: хуштори олдига бетўхтов «қуриқ ерга кетамиз», деган талабни қуяди. Баҳс-мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қиз снгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам гулистон: қуриқ ер, трактор, бахтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, эҳтимол, дағалроқ схемалар, баъзи бир одамларнинг нафсониятига тегар, лекин сюжети улардай бачкана, сийқа булган китоблар оз эмас. Схемадан иборат сюжет, санъат урнига косибчилик — шубҳасиз, инсоний туйғулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум булган қонсиз, жонсиз суратларни вужудга келтиради, ёзувчи психологик портрет чизишдан ожиз эканини кўрсатади. Бу соҳада куп ва кунт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз купинча замондош қаҳрамонларимизнинг характери қашшоқлаштираётганимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қилмаслиги, жасорат ва эҳтиросдан маҳрум экани туғрисида ҳақли таъналар эшитамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг урни, фикр-туйғуларнинг заифлигини кўрсатувчи минглаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гузаллигига яхши эътибор қилиш туғрисида жиддий уйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадиий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга оламиз. Бу

тугрида тортинмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илҳом ва қобилиятини сарф қилиш демақдир. Санъатнинг тамал қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир. Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писанда қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари биринчи китоб даражасидан кўпинча пастроқ булади. Биринчи китоб — одатда авторни бетоқат қилган таассуротларнинг шиддатли тазйиқи остида ёзилади. Ёш ёзувчи биринчи китобга бутун ҳаёт тажрибасини, илҳомини сарф қилади-да, янги таассуротлар тўпلامасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни ёзишга киришади. Натижада, ёзувчининг маҳорати усиш урнига псайган бўлиб чиқади. Биз ёзувчининг иккинчи китоби биринчидан, унинг китоби тўққизинчидан яхшироқ бўлиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз.

Ёзувчи маҳоратини ошириш керак деймизу, бу масалани диққат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги кўриниб турган асарларни танқидчилар ҳимоя қилишдек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб муҳим мавзуни кутарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишади, ёзувчи китобхонни ҳурмат қилиши керак эканига эътибор қилишмайди. Менимча танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бўлди, манзур бўлса, нимаси манзур бўлди-ю, манзур бўлмаса, нимаси манзур бўлмади — мана шунга қизиқиши керак. Бу нарсани танқидчиларга шакл ва мундарижа тўғрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялашда бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланган. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ урганишимиз, гузалликка мафтун бўлишимиз, китобхонни мафтун қиладиган асарлар яратишимиз, бунинг учун илҳом тўла ижод қилишимиз керак.

1959 йил

«САРОБ»НИНГ УТМИШИ ВА БУГУНИ

«Сароб» романи ҳаётнинг мураккаб даври — уттизинчи йилларнинг бошларида яратилган. У яратилиши билан фақат китобхоннигина эмас, балки расмий ташкилотларнинг ҳам эътиборини уzigа жалб қилди. Уша кезлари яратилган «Кеча ва кундуз», «Қуллар» романлари, «Обид кетмон» қиссаси қаторида мукофотга сазовор ҳам бўлди. Газета ва журналларда асар ҳақида тақризлар, мақолалар эълон қилинди. Уларнинг баъзилари асарни юқори баҳоладилар. Бироқ уттизинчи йилларнинг иккинчи яримларига келиб «Сароб» ҳақида мафкуравий жиҳатдан кескин танқидий фикрлар айтила бошлади. Расмий равишда мунаққидлар уни «янги тузум»га хос ижобий кучларни менсимасликда ва синфий душманларни, яъни миллатчиларни ташвиқ қилувчи асар сифатида айбладилар. Мафкуравий яккаҳоқимлик авжига чиқиб бораётган бу пайтларда «Сароб» зарарли асар деб эълон қилинди. Абдулла Қодирий романлари қаторида қатагонга учради. Узоқ вақтлар мунаққидлар уни тилга олмадилар. Қайта нашр ҳам қилинмади. Асар деярли узбек романчилиги сафидан учирилган эди.

Эллингинчи йилларнинг иккинчи ярмида Сталин шахсига сиғиниш оқибатлари фош қилинди ва мафкура жабҳасида илиқлик пайдо бўлди. Абдулла Қодирий расмий равишда оқланди. Унинг роман ва қиссалари қайта чоп қилинадиган бўлди. Навбат «Сароб»га ҳам келиб етди. Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни қайта таҳрир қилди ва шу йусинда асар иккинчи марта ёруғ дунени курди. Бироқ Қодирий шахсияти тула оқлангани билан унинг асарлари ҳали тула оқланмаганидек, мунаққидлар «Сароб» романидан ҳам мафкуравий камчиликлар излашни давом қилдирдилар. Давр янги булса ҳам, айбномалар эскича эди.

Мана, мунаққидчилигимиздаги уша даврга хос фикрлардан бири: «Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимизда салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг курсатган жонбозликлари, қахрамонона курашлари ижобий шахсларда тула мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган булар эди».

Дарҳақиқат асарнинг бош қахрамони уша давр тушунчасидаги ижобий қахрамонлардан узоқлашиб, яна уша давр тушунчасидаги «миллатчи»ларга яқинлашгандек бўлади.

Бу хилда фикр юритиш асар яратилган даврда ёзувчи имкониятларининг қай даражада чекланганлигини англамаслик оқибати эди. Мунаққидлар талаб қилганидек, Саидий Эҳсон ва Кенжалар томонда қолиб кетса, асар олдига қўйилган мақсад амалга ошмай қоларди. Бугунги мустақиллик даврида биз ҳам уни етарли даражада қадрламаган булардик. Борди-ю қаҳрамон тула равишда ватанпарварлар томонига утиб бирор ишни бошқарган бўлса, асар ерут дунё юзини курмасди. Бирор тасодиф туфайли роман чоп этиб қолинса Қаҳҳорга берилган жазо Қодирийникига нисбатан ҳам оғирроқ буларди. Шу сабабдан Абдулла Қаҳҳор замон имконият берадиган йўлни танлади.

Ёзувчи уз гоёсига мос келадиган қаҳрамонни танлади. У изланувчан шахс, бироқ излана туриб, тез-тез адашади. Аксарият ҳолларда аросатда қолади. Батзан худбинлик кайфиятига берилади, оғмачилик ҳам унинг характериға ет эмас.

Талабалик чоғларида икки ёш — Саидий ва Муниҳонлар бир-бирларига кунгил қўядилар. Бироқ Саидийнинг Муниҳонга муносабати гайритабиий, фақат худбин шахсларға хос хислатдир. У Муниҳонга нисбатан уйлайди: қизнинг бошиға бирор мушкул иш тушса-ю, уни кутқариб қолувчи фақат уни, яъни Саидий бўлса. Бироқ бундай ҳол руй беравермайди. Бора-бора уларнинг орасидаги муносабат совийди. Муниҳон Саидийдан узоқлашади. Саидий илгари гузал ва латофатли булиб қуринган Муниҳондан камчиликлар излайди ва топгандек булади. Уз характер хислатлари билан Муниҳон ҳам Саидийға муносиб. Ундан узоқлашиб, акаси Салимхоннинг тавсияси билан «нимжон хотинчалиш» Мухторхонға кунгил қўяди ва камчиликларидан куз юмиб, ундан фазилат излай бошлайди.

Масаланинг шу тарзда қўйилишида ҳам замон нафаси бор эди. Биринчиси уз муҳаббати йўлида қатъий туролмайди, иккинчиси муҳаббатдан осонгина воз кечиб узига номуносиб бир одам билан ҳаёт қуришға рози. Асрлар оша одат тусига кириб қолган анъаналаримиз бузилган, «яшги»лари ҳали аниқ бир йўлга тушмаганди. Замон алғов-далғов. Бундай пайтларда одамлар орасида анъанавий муносабатлар бузилади албатта.

Саидий иззатталаб шахс. Ҳаётининг илк босқичларида Саидий уша давр тушунчаси билан айтганда ижобий қаҳрамон деб аталувчи Эҳсон, Шариф ва Кенжалар билан яқин булади. Аслида улар носамимий одамлар эмас. Саидийға муносабати ҳолис ва хайрихоҳ. Бироқ унда бор булган фазилатларни сунъий равишда кукларға кутариб мақтайвернишни лозим курмайдилар. Шу боисдан Саидий улардан ҳам узоқлашади.

Саидий, эҳтимол, Эҳсонларға хос андозавозликдан қочмоқчи булгандир. Бироқ ёзувчи бу ҳақда бирор нарса демайди. Китобхон тахмин қилади, ҳолос.

Саидий ёзувчи булмоқчи. Жилд-жилд китоблар езиб, номи оғизлардан-оғизларға утиб, машҳур адиб даражасига кутарилмоқчи. Афсуски, унинг бу йўлдаги хатти-ҳаракатлари ҳам уз характер талаблариға мос. У бу шуҳратли амалға уз иқтидори ва меҳнати билан эришишни уйламайди. Балки, унинг назарида, кимдандир мадад булиши керак. Мададкор ҳам топилгандек булади. Бу Саидийға

бообру булиб курунган зиёлисифат одам Аббосхон эди. «Умуман, кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув булади, ammo бу билангина киши уша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизиш керак».

«Аллақандай қудратли дори»га умидворлик уни уша давр тушунчаси билан айтганда «миллатчилар» гуруҳи орасида эътиборли Аббосхон билан яқинлаштириб қўйди. Аббосхон билан яқинлик уни Муродхужа домла ва Салимхонлар гуруҳига олиб бориб боғлади. Шу билан Саидий Шариф ва Эҳсонлар билан орани тамом узди ва Аббосхонлар гуруҳига келиб қўшилди.

Давр «доҳийчилик» даври эди. Саидий Аббосхонлар гуруҳига қўшилдим дегунча фаол ҳаракатга тушди. Бу уринда ҳам уйлаб куриш керак булган гап борга ухшайди. «Сароб» битилган даврда иккита «доҳий» — Ленин ва Сталинларга сажда қилардик. Адабиётнинг ҳам уз «доҳий»си бор эди. Бу Максим Горький эди. Унинг Ленин, Сталинлар билан тушган расмининг кенг тарқалиши бежиз эмас эди. Узбек адабиетида ҳам «доҳийча»лар булиши табиий тушуниларди. Саидий назарида шундай «доҳий»чалардан бири Аббосхон эди. Бунинг учун унда асос ҳам бор эди. Адабиёт ишига қизиқувчилар Аббосхон атрофида гирди-капалак, доим кимлардир ундан маслаҳат олади, кимлардир хат ёзиб ундан жавоб кутади. Саидий ҳам шулар қаторида эди. У мақсад сари шошилди, «қаҳрамонлик» курсатмоқчи бўлди. Нималардир биринчи уринга чиқиб олиб, атрофдагиларни узига қаратмоқчи бўлди. Бироқ Аббосхон, Салимхон, Муродхужа домлалар уз соҳаларининг корчалонлари эканлигини англашга фаросати етавермади. Ҳали Аббосхонлар гуруҳининг сир-асрори билан тула танишиб улгурмасданоқ Саидий уларга сабоқ бермоқчи — узилган занжирни қайта улаш учун қудратли ташкилот зарур экани ҳақида куйиниб гапирадиган ва уз таклифларини олга сурадиган булиб қолди. Ва бу ташкилотга раҳбарлик қилиш узига муносиб эканлигини билдиришдан ҳам қайтмади. Бироқ кейинчалик Саидийга маълум бўлдики, бундай ташкилот мавжуд ва унинг «доҳий»лари ҳам бор. Буни англаган Саидийнинг ҳафсаласи пир ва уз олдига қуйган «улуг» вазифани адо этолмаган шахс ҳолатига тушиб қолади.

Саидий бамисоли қўғирчоқ. Уни замон ҳар хил куйга солар, ҳар хил йулга бошлар эди. Бироқ бирортасида у уз истак-орзуларига эришаолмасди.

Саидийнинг «доҳий»лик орзуси қай даражада пучга чиқса, унинг бошқа орзу-истаклари ҳам шу тарзда пучга чиқаверади. Мана унинг ҳаёлидан утиб юрган орзу-истакларидан бири:

«... У оламшумул ёзувчи; америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ун минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради...»

Бу ҳавойи орзу уни уша даврнинг бадавлат одамларидан булган Муродхужа домла хонадонига яқинлаштиради.

Домланинг битгаю-битта қиз фарзанди бор — Сорахон. Домла хонадони билан яқинлашганидан кейин Саидий Сорахондан умидвор булади. Домла ҳам бунга тарафдор. Саидий қай даражада худбин бўлмасин, унинг орзу-истакларининг барбод бўлаверишида роман яратилган даврдаги диққинафас ҳаётнинг таъсири йуқ эмас.

Саидийдаги кейинги диққинафаслик Сорахон образи билан боғлиқ.

Сорахон Мунисхонга нисбатан ута хунук қиз. Мунисхондан воз кечиш учун Саидий ундан салбий хислатлар излади. Унинг барча фазилатлари Саидийга аста-секин камчилик бўлиб куринаверди. Сорахоннинг камчиликлари эса аста-секин фазилат бўлиб намоён бўла бошлади.

Адиб Сорахон шахсига тегишли хислатларни шундай маҳорат билан чизадики, булар фақат Абдулла Қаҳҳор қаламигагина мансуб булиши мумкин.

«Сорахон — энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун булса керак, одатдан ташқари новча куринади, юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандек туюлади: шундан узи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олга ташлаброқ юради. Кук қарғашоҳи кўйлақнинг кенг этаги остидан чиққан сава чуп сингари оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кук томирлари кўришиб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки урим қора, зотли сигирнинг думи сингари кўнғироқ сочлари тез-тез кукрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкасига ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни огир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади... Сорахон қорачадан келган, кулганда... юпқа лабларини қимтиб, юқоридаги лабини кўтариброқ турган ўғри тишини курсатмасликка тиришади: гапирганда ҳам шундай; қандай кайфиятда ва қандай қаттиқ гапирмасин, юпқа лаблари худди пичирлагандай ҳаракат қилади. Учли пешонасининг уртасидан фарқ очилиб, жингалак сочи қошларига тегай-тегай деб, қулоқлари орқасига утиб кетган. Аччиги келганда қошининг бири паст, бири баланд бўлиб, кичкина кузларининг ости пирпираб учади ва кичкина, ута куринарли даражада юпқа бурнидан унча-мунча бор қон ҳам қочади, тешиклари керилади».

Маънавий хунуклик Сорахон кўринишидаги хунукликда ҳам ошиб тушади. У на рўзгор учун, на жамият учун бирор иш билан банд. Баъзи қилиқлари эса эси паст болаларнинг ҳаракатини эслатади.

Буларда ҳам узига хос маъно бор. «Ўлганнинг устига тепган» деганларидек ижтимоий фаолиятда иши унг келавермаган Саидийнинг оилавий ҳаётда ҳам ишлари чаппасидан келади. Бу билан Саидий образига бериладиган буюқ қуюқлаштирилади, китобхонда унга нисбатан ачиниш ҳисси уйғонади. Бунинг устига, Муродхужа домла анойилардан эмас. Бошқалар учун утмас қақадек бўлиб қолган қизига харидор топилди. Шунга қаноат ҳосил қилиб, бир меъерда яшайвериши мумкин эди. Бироқ унга куевдан кура пултопар керак. У Саидий топганларини тортиб олар, ҳатто пулни кўпроқ ишласин маъносидан ошна-оғайнилари ишга солиб, Саидийга янги-янги ишлар — таржимонликми, ўқитувчиликми топар ва Саидийни кечаю-кундуз иш билан банд бўлиб, пул топишга мажбур қиларди. Орзу-ҳавасларда охирги илинж домла оиласи эди. Пул топиш билан банд бўлган Саидийнинг энди улар ҳақида уйлашга вақти ҳам қолмади.

Муродхужа домланинг тўймас нафси, Сорахоннинг бемаъни қилиқлари Саидий учун орзу-ҳавасларнинг барбод булишидаги охирги нуқта бўлди. Маънавий жиҳатдан унинг ҳаёти охирлаб борарди.

Саидий қулай шарт-шароитда яшаб, уз умрини утказавериши мумкин эди. Бироқ ижтимоий муҳит, уша даврга хос алғов-далғовлар уни шахс сифатида, жамият аъзоси сифатида емирди. Бу ҳол ҳам сузсиз китобхонда ачиниси ҳиссини уйғотади. Саидийнинг қисмати ҳали адабиётимизда акс этмаган фожеа эди.

Шоир сузлари билан айтганда «туғилмасдан бутулган, буғилиб қайта туғилган» «Сароб» қайта қуриш деб аталмиш даврга келиб, яна баъзи мунаққидлар томонидан қаттиқ танқид остига олинди. Бу хилдаги мунаққидлар иккита сабаб курсатдилар. Булардан биринчиси кучирмачилик эди. Гуё Абдулла Қаҳҳор утгизинчи йилларда эълон қилинган қосимовчилар суд материалларидан фойдаланган, бу китобнинг баъзи жойларини айнан кучирган. Шу асосда китобхонлар орасида шов-шув буладиган мақолалар эълон қилинди.

Ёзувчи асар яратиш жараёнида ёзма ва оғзаки манбалардан, ҳатто оддий латифалардан ҳам фойдаланиб, юқори савиядаги бадий асар яратавериши мумкин. Зарур пайтда манбалардан баъзи жумлалар утиб ҳам қолади. Бу айб ҳисобланмайди. Агар буни айб ҳисоблайдиган булсак, жаҳон адабиёти хазинасидаги адабиётнинг ярмидан воз кечишга тўғри келади.

«Сароб» танқидчиларининг иккинчи важи шу бўлдики, Саидий миллатчилар сафига қушиди. Шундай қараганда бу гапда жон борга ухшайди. Бироқ асар тўқимасини чуқурроқ таҳлил қилиб курсак, бошқача хулосага келамиз.

Авалло «миллатчи» деган сузнинг узи баҳслидир. «Миллатчи»лик юқориди назарда тутилган мунаққидлар тушунгандек мутлоқ ижобий ҳодиса эмас. «Миллатчи» сузи фақат битта — уз миллатининг манфатини кузлаб, бошқа миллатнинг манфаатини уйламайдиган, назар-писанд қилмайдиган шахсларга хос хусусиятлардир. Мустақил яхлит миллатлар булишига қарамасдан бир давлат була туриб миллатчилик сиёсатини юритиш зарарлидир. Тўғрироғи, бу мунаққидлар ишлатган «миллатчи» тушунчасининг урнига халқпарвар, ҳатто миллатпарвар, миллатсевар атамаларини ишлатиш уринли булар эди. Саидий бориб қушилган гуруҳ аъзолари агар миллатчи булсалар, у ҳолда буни соф ижобий воқеа деб ҳисоблаш тўғри эмас.

Бу масаланинг бошқа бир томони ҳам ҳисобга олиш керак. Узларини миллатчи деб атаган гуруҳ — Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар Саидийни бу гуруҳга фойдаси тегадиган зур шахс ҳисобламайдилар ҳам. Назаримизда, унинг характеридаги манфаатпарастлик, ортиқча даъватлар уларнинг гуруҳига маъқул келавермайди. Шу сабабдан унга бирор муҳимроқ вазифа ёки топшириқ бериб, ундан фойдаланиш учун ҳаракат ҳам қилмайдилар. Уларнинг назарида Саидий фақат «эргашувчи»гина холюс. Уз навбатида бу ҳол Саидийга ҳам таъсир қилади. Шундай бир вазият юзага келадики, Саидий гуё ҳаётининг дарёсида оқиб бораётган бир кимса. У узини бир қирғоққа олади, бироқ бу қирғоқ унинг манфаатларини қониқтиравермайди; иккинчи қирғоққа оғади. Унда ҳам иши унг келавермайди, ният қилган орзу-истаклари амалга ошавермайди. Шу сабабдан Саидий ўзини ҳаёт дарёсининг гирдобига уради ва ҳаётини яқунланган ҳисоблайди.

Унинг назарида ҳамманинг иши унг келадию, фақат унинг

ишлари истаган йўлига тушавермайди. Бу ҳол унда салбий нийдат ҳиссини уйғотади. Узини нобуд қилади. Шу билан роман яқулланади.

Саидий маълум даражада XIX аср рус адабиётида яратилган «ортиқча кишилар» образини эслатади. Бироқ жамият тазйиқиши бопдан утказишда Саидий қисмати уларниқидан огирроқ.

Шундай экан, «Сароб»ни гоҳ у тарзда, гоҳ бу тарзда қувгин қилавериш, уни ҳар мақомда танқид қилиб, четга суриб қуявериш тўғри булармикин?! Бизнинг назаримизда «Сароб» бадиият жиҳатдан китобхонда завқ уйғотадиган, мазмун жиҳатдан сабоқ буладиган, ибрат булиб хизмат қиладиган ҳодисаларни акс эттирган роман сифатида қолади ва кейин ҳам уни китобхонлар севиб уқийди.

МАТЁҚУБ ҚУШЖОНОВ.

*«XX АСР ЎЗБЕК РОМАНИ»
ТУРКУМИ*

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

САРОБ

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент—1995

К

Муҳаррирлар *Ш. Эргашева, Г. Зокирова.*
Безаклар *М. Самойловники.*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов.*
Техник муҳаррир *Е. Лукьянова.*
Мусаҳҳихлар *У. Мадаминова, З. Солиҳова.*

Теришга берилди 20.02.95. Босишга рухсат этилди 20.09.95.
Бичими 84X108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 12,6. Нашриёт ҳисоб табоғи 13,9. Адади 25000. Буюртма
№3479. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси,
41-уй.